

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία (19ος αιώνας)

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.80](https://doi.org/10.12681/deltiokms.80)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1997). Μετονομασίες, εξαρχαϊσμός, εθνική ένταξη: Μικρά Ασία (19ος αιώνας). *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, 169-188. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.80>

ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΕΣ, ΕΞΑΡΧΑΪΣΜΟΣ, ΕΘΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ.

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ (19ος αιώνας)¹

Μνήμη Ἀριστόξενου Σκιαδᾶ

Λίγα προκαταρκτικά για την ἐπεξήγηση τοῦ τίτλου: Τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἔχει μὲν νὰ κάνει μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ περασμένου αἰώ-
να, στὸν μικρασιατικὸ χῶρο, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται στὴν ὀνοματοδοσία μὲ
τὴν κλασικὴ ἔννοια, δηλαδή τὴν πράξη ποὺ δωρίζει στὸ νεοφερμένο βρέ-
φος, ἓνα ἐφ' ὄρου ζωῆς βαπτιστικὸ. Θὰ ἐξετάσω τὸ φαινόμενο τῆς μεταβο-
λῆς τῶν ὀνομάτων κατὰ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία.

Ἄλλὰ ἄς πάρουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Α

Ἄτυπα, ἡ συνήθεια τῆς μεταβολῆς τῶν ὀνομάτων, προηγήθηκε τοῦ δέκατου
ἑνατου αἰώνα. Μαρτυρίες διάσπαρτες βεβαιώνουν ὅτι στὴ διάρκεια μιᾶς
θητείας, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ομάδας, κάποιοι υἱοθετοῦσαν νεόκοπα ὀνόμα-
τα: εἴτε διαβιοῦσαν στὰ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα, καὶ προσχωροῦσαν
στὸ σχῆμα, εἴτε ὅταν —σπανιότερα— ὡς λαϊκοί, γίνονταν τρόφιμοι ἑνὸς
σπουδαστηρίου. Ἡ ἔθιμικὴ αὐτὴ πράξη, στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο, ὄχι μόνον
νοσηματοδοτήθηκε μὲ ἰδιαίτερο τρόπο, ἀλλὰ καὶ συστηματοποιήθηκε
στὴ διάρκεια τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰώνα ὡς ἐργαλεῖο μεταβίβασης μιᾶς
συγκεκριμένης ἐξελληνιστικῆς ιδεολογίας. Μᾶς ἐνδιαφέρει στὸ μέτρο ποὺ
λειτούργησε πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐμφύτευσης ἐθνικῆς συνείδησης
στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἐξαρχαΐστικῆς, μετονομασίας, ὡς ἐπιμέρους ἔκφραση
τῆς στροφῆς στὸν εἰδωλολατρικὸ κόσμο ποὺ συντελέστηκε στὰ προεπανα-

---

1. Στὴν προφορικὴ τῆς μορφῆς ἡ μελέτη παρουσιάστηκε ὡς εἰσήγηση στὸ Διεθνὲς Συμ-
πόσιο: *Τὰ ὄρια τῆς ἀρχαίας κληρονομίας· Ἡ διαχείριση τῆς ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸν νεότε-
ρο ἑλληνισμό* (Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 31 Ὀκτωβρίου–3 Νοεμβρίου 1996). Ἡ
ἀναδρομὴ στὴν ἀρχαιότητα —ἔστω μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ἔφερε
στὸν νοῦ τὴν ὀφειλὴ ἀπέναντι στὸν παλαιὸ, καλὸ δάσκαλο.

στατικά χρόνια, δηλώνει το σπάσιμο της συνέχειας, μιὰ αυτόνομη ἀπέναντι στήν ἐκκλησιαστική παράδοση. Ἡ τομή, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ ἑορτολόγιο στὸν κόσμο τῆς μυθολογίας ἢ τὴν ἀρχαία ἱστορία, ἢ ἀντλήση ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῶν παγανιστικῶν ὀνομάτων, δὲν συνιστοῦν στήν γένεσή τους φαινόμενα αὐτοφυῆ: ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ, οἱ ἀρχικά ρηξικέλευθες αὐτὲς κινήσεις συνδέονται μὲ τὸ εὐρωπαϊκὸ ρεύμα τοῦ διαφωτισμοῦ. Φθίνοντας τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπώλεσαν τὴ νεανική τους ἰκμάδα, γιὰ νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὴ συντήρηση, καὶ νὰ καταλήξουν σὲ τύπο νεκρό.²

Ἡ περιοδολόγηση τοῦ φαινομένου τῶν ἐξαρχαϊστικῶν μετονομασιῶν στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο τὸν 19ο αἰ. ἀφορᾷ στοὺς ὀρθοδόξους κατοίκους του καὶ συμβατικά, μπορεῖ νὰ χωριστεῖ σὲ τρεῖς περιόδους. Τὸ χρονικὸ σημεῖο ἐκκίνησης τοποθετεῖται στὰ προεπαναστατικά χρόνια, τὶς πρῶτες δύο δεκαετίες τοῦ αἰῶνα κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ συνήθεια γίνεται κτῆμα μιᾶς μικρῆς πρωτοπορίας —δὲν ξεπερνᾷ τὰ ὄρια μιᾶς μαθητικῆς συντροφιάς. Γεωγραφικὰ ἀνιχνεύεται σὲ κάποιες περιοχὲς τοῦ Αἰγαιακοῦ ἀρχιπελάγους, —τῆς *città liquida*, τῆς *ὕδατινης πόλης*, ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς— δηλαδή στὰ ἀστικοποιημένα κέντρα τῶν μικρασιατικῶν παραλίων, σὲ κάποια νησιά (Σμύρνη, Κυθωνίες, Χίος) ἀλλὰ καὶ στήν ἴδια τὴν Κωνσταντινούπολη.³ Στὴ δεύτερη, τὴ μέση χρονικὴ περίοδο, τὸ φαινόμενο ἀποκτᾷ μεγαλύτε-

2. Ἡ θεωρητικὴ ὑποδομὴ τῆς ἔρευνας πολλὰ χρωστᾷ σὲ προσεγγίσεις παλαιότερων: Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς πρῶτος ἀνέδειξε τὴν ἰδεολογικὴ διάσταση τοῦ φαινομένου. Οἱ μεταγενέστερες ἔρευνες δὲν ἀνέτρεψαν τὸ ἀρχικὸ σχῆμα: Λουκία Δρούλια, «Ἡ ἔθμικὴ παράδοση στήν ὀνοματοθεσία καὶ ὁ Διαφωτισμός. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), σσ. 187-210· Β. Κρεμμυδιᾶς, «Πρόσληψη καὶ χρήσεις τῆς Ἀρχαιότητος στὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμὸ καὶ τὸ εἰκοσιένα», *Ὁ δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τευχ. 29, 13 Δεκεμβρίου 1996, σσ. 24-29. Βλέπε, τώρα, καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ παρουσία τῆς ἀρχαίας παιδείας μέσα στήν νεοελληνικὴ συνείδηση, [1750-1850]» *Ἀπόψεις* 7 (1995), σσ. 14-15. Τὸ πραγματολογικὸ ὕλικό στὸ ὁποῖο στηρίζονται οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας ποῦ δημοσιεύονται ἐδῶ ἐκτίθεται στὸ ἄρθρο τῆς Ἰωάννας Πετροπούλου. «Ὁ ἐξελληνισμὸς-ἐξαρχαϊσμὸς τῶν ὀνομάτων στήν Καππαδοκία τὸν 19ο αἰῶνα», *Δελτίο τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 7 (1988-1989), σσ. 141-200.

3. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ εὐαριθμοῦ τῶν ὁπαδῶν ὅτι ὀρισμένα συμβάντα ποῦ ἀναφέρονται ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς ὡς ξεχωριστά, μὴ ἀλληλοεξαρτώμενα φαινόμενα, γιὰ παράδειγμα παραστάσεις τραγωδιῶν στήν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς Κυθωνίες παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης, πηγάζουν ἀπὸ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ κέντρο, τὸ Ἑλληνομουσεῖο τῶν Κυθωνιῶν. Ἐκεῖ οἱ μαθητὲς τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ξαναδίνουν ζωὴ στὰ ἀρχαῖα κείμενα: Ἡ *διάχυση τοῦ φαινομένου* λοιπὸν, εἶναι εἰκονικὴ. Βλ. σχετικὰ Α. F. Didot, *Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise*, Παρίσι 1875, σ. 471, ὅπου ὁ λεπτομερὴς κατάλογος τῶν μετονομασιῶν καὶ τὸ σχετικὸ ψήφισμα στίς σσ. 472-473· Choiseul Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, nouvelle édition, τόμ. 2, Λουβὲν 1847, σ. 117. Στὸ ξεκίνημά τῆς ἢ σχέση τῶν νεοελλήνων μὲ τὴν ἀρχαιότητα ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴ μεταμφίεση, τὴ μίμηση, τὸ παιχνίδι, τὴν θεατρικὴν πράξη, καθὼς αὐτὰ ὑπόκεινται στὴ μεταβολὴ τῶν ὀνομάτων, στίς ἀπαγγελίες, τὶς σχολικὲς παραστάσεις, τὴν ἐνδυμασία. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς ἀπο-

ρη ἐμβέλεια, γεωγραφικά ἐντοπίζεται στήν κυρίως μικρασιατική ἐνδοχώρα καί ἀναπτύσσεται σέ πολυαριθμότερα κέντρα παιδείας ἐκτεινόμενο ὡς τις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. Τέλος, οἱ μετονομασίες πού σημειώθηκαν μέ τὸν ἐκπατριισμό τῶν πληθυσμῶν, εἶχαν συλλογικό χαρακτήρα καί συντελέστηκαν στο ἑλλαδικό κράτος: ἐντάσσονται στήν τρίτη περίοδο.

Τὰ δύο ἀκραία χρονικά σημεία ἐδῶ ἀπλῶς θίγονται, ἐνῶ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον μας ἐστιάζεται στίς ἐξαρχαΐστικὲς μετονομασίες πού σημειώθηκαν στο ἐνδιάμεσο διάστημα, τὸ ὁποῖο ὀρίζεται συμβατικά ἀπὸ δύο ἱστορικές τομές: τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καί τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή —ἐπομένως ἀναφέρεται στή μετὰ τὸ 1821 καί τὴν πρὸ τοῦ 1922 ἑκατονταετία.

Στὴ Μικρὰ Ἀσία ἡ μεταβολὴ τοῦ ὀνόματος εἶναι πρᾶξη ἰδεολογικά φορτισμένη: ἡ υἱοθέτηση ἑνὸς ἐξαρχαΐστικοῦ προσωπεῖου ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ νεοφώτιστου ἐγγράφεται σὲ ἕνα ἱστορικό περιβάλλον, ἀνομοιογενὲς γλωσσικά καί πολιτισμικά. Στὴν περιοχὴ μάλιστα τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ὅπου ἐπιχωριάζει τὸ φαινόμενο τῆς τουρκοφωνίας, ἀκόμα καί ἡ ἐπιλογὴ ἑνὸς ἀπλᾶ ἐλληνοπρεποῦς, *ὀθνεῖου* ὀνόματος, ὡς (πιθανῆ) οἰκειοποίηση μιᾶς ἄλλης ταυτότητας δηλώνει ἕνα σημεῖο τροπῆς τόσο στὴν ἀτομικὴ διαδρομὴ τοῦ φορέα ὅσο καί στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς ομάδας.

Α.1. Προεπαναστατικά, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας, ἐπιδιώχθηκε νὰ ἀναχαιτιστεῖ τὸ ρεῦμα ἀποκαθήλωσης τῶν χριστιανικῶν ὀνομάτων μέ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο τοῦ Γρηγορίου Ε΄ τὸ 1819, ἡ ὁποία ἀσκοῦσε ἔλεγχο στὴν ὀνοματοδοσία κατὰ τὴν βάπτισι. Ἔτσι τὶς ἐπόμενες δεκαετίες, τὰ μυθολογικά ὀνόματα, ἐξοβελισμένα ἀπὸ τὸν ναό, θὰ διοχετευθοῦν ἀπὸ ἄλλον ἀγωγό: τὰ ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα θὰ ἀναλάβουν τὸν ρόλο τοῦ ἀναδόχου, εἰσάγοντας τὸ ἔθος τῶν ἐξαρχαΐστικῶν μετονομασιῶν κατὰ τὴν διάρκειά τῆς φοίτησης. Ἀρχίζουν νὰ λειτουργοῦν δηλαδὴ ὡς ἄλλα βαπτιστήρια, καί μέσα σὲ μιὰ ἀργὴ διαδικασίᾳ ἐκκοσμίκευσης, θεσιπίζουν ἕνα εἶδος *μεταβάπτισης* πού τελεῖται ἐκτὸς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ.

Α.2. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. ὁ ἀλφαριθμητισμὸς, ἡ χειραφέτηση ὀλοένα μεγαλύτερου ἀριθμοῦ ἐγγράμματων ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ἡ πύκνωση στίς τάξεις τῶν λογίων, καί ἡ διάδοση μιᾶς θύραθεν παιδείας θὰ οδηγήσουν —γιὰ πρώτη φορὰ— στὴ συγκρότηση τῆς λογιουσίνης σὲ ἕνα σῶμα τὸ ὁποῖο ἀπο-

---

δίδει τὴν ἔγκαιρη ἐπισήμανση τοῦ ἐξαρχαΐστικοῦ φαινομένου σὲ ἕναν εὐαίσθητο δέκτη —τὸν Κοραή, ὁ ὁποῖος τὸ σημειώνει ἤδη ἀπὸ τὰ προεπαναστατικά χρόνια (*Εἰσαγωγή στὸν Στράβωνα*, 1815). Θὰ μετατόπιζα τὸ ὄριο μιὰ δωδεκαετία πρὶν, στὰ 1803: ἔτσι προκύπτει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ ἔκδοσι τοῦ *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, σ. 44 κ.έ., ὅπου ὁ Ἕλληνας λόγιος, στὴν Ἐταιρεία τῶν Ἀνθρωποληρητῶν, στο Παρίσι, ἀναλνεί ἐκτενῶς τὸ θέμα. Παρατηρώντας τὴν ἀλλαγὴ στὴν ὀνοματοδοσία τῶν πλοίων, καταγράφει τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ ἐορτολόγιο στὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἀπότοκο τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ.

κτὰ συνείδηση τοῦ ρόλου του καὶ ἐπίγνωση μιᾶς ἀποστολῆς —ἐνῶ σημειώνονται παράλληλα ἀνακατατάξεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ στρατολόγησις ἑλληνοφρόνων ἐθελοντῶν στὸν μικρασιατικὸ χῶρο γίνεται αἰσθητῆ μετὰ τὴν ἰδρυσιμὸς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ὅταν, ἕνα μικρὸ τμῆμα τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἀρχίζει νὰ ἔλκεται ἀπὸ τὸ νέο ἔθνικὸ κέντρο, τόσο κυριολεκτικὰ — γεωγραφικὰ, ὅσο καὶ μεταφορικὰ — ἰδεολογικὰ. Πρόκειται γιὰ μεσαῖα στελέχη κληρικῶν ἀλλὰ καὶ κοσμικῶν τὰ ὁποῖα ἐμφοροῦμενα ἀπὸ ἑλληνολατρία, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἰδεῶδες, ἐπωμίζονται τὸ ἔργο τοῦ φωτισμοῦ —βλέπε «ἐξελληνισμοῦ»— τῆς Ἀνατολῆς παρεμβαίνοντας σὲ καίριους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἶναι οἱ ὀργανικοὶ διανοοῦμενοι τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴ διαμόρφωσι μιᾶς ἑλληνικῆς ἔθνικῆς συνείδησις στὸς ὀρθόδοξους πληθυσμοὺς ποὺ οἰκοῦν τὸν ὀθωμανικὸ χῶρο.

Τὰ ἀνθρωπονύμια μετατρέπονται, ἐξαρχαῖζονται, ὡς συνήθεια ποὺ περνᾷ ἀπὸ τοὺς ὀλίγους (ἐγγράμματους) σὲ ἕνα εὐρύτερο στρώμα (ἐγγραμμάτων), δηλαδὴ στὸς μέσους ὄρους —τοὺς σπουδαστὲς τῶν μεγάλων σχολῶν τῆς Πόλης, ἀλλὰ καὶ σὲ μικρότερο ἀριθμὸ ἑλληνίζοντων τῆς μικρασιατικῆς ἐνδοχώρας. Εἶναι ἀκριβῶς οἱ «ἐξαρχαῖσμένοι» ἀπόφοιτοι τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς πρώτης μεταεπαναστατικῆς περιόδου, δηλαδὴ τῆς δεκαετίας 1820-1830, ἐκεῖνοι ποὺ μεταλαμπαδεύουν τὰ προχριστιανικὰ ὀνόματα στὸς —πολλαπλάσιους— νεοφώτιστους τῆς ἐπόμενης γενιᾶς, ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1850 καὶ ἔξῃς.

Ἡ κληροδοσία ἐνὸς ἀρχαίου ὀνόματος στὴ δευτέρα αὐτὴ περίοδο τῆς συστηματοποίησης, εἶναι δυνατόν νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν περιοδολόγησι τῶν ἔθνικῶν κινήματων, ἔτσι ὅπως τὴν συνέλαβε ὁ Τσέχος ἱστορικὸς Miroslav Hroch. Σύμφωνα μὲ τὴ θεώρησίν του, σὲ κάθε ἔθνικὸ κίνημα διακρίνονται δύο φάσεις. Στὴν πρώτη, οἱ ἐνέργειες τῶν ἀκτιβιστῶν προσανατολίζονται στὴ λόγια ἔρευνα, τὴ διάδοσι τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ γλωσσικὲς, πολιτισμικὲς, κοινωνικὲς καὶ ἱστορικὲς ἰδιαιτερότητες τῆς μὴ κυρίαρχης ὀμάδας. Στὴ δεύτερη, μιὰ νέα γενιά ἀκτιβιστῶν, προσπαθεῖ νὰ προσεταιριστεῖ ὅσο δυνατόν περισσότερος ἀπὸ τὴν ἔθνοπολιτισμικὴ τὴ ὀμάδα γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς μελλοντικοῦ ἔθνους.⁴ Στὴ μικρασιατικὴ περίπτωσι, δὲν ἔχουμε μόνον μιὰ ἀριθμητικὴ διεύρυνσι τοῦ φαινομένου, ἢ τὴ γεωγραφικὴ του διάχυσι. Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ ὕστερα, σὲ σχέση μὲ τὸ παρελθόν, εἶναι ἡ ὀργανωτικὴ ἐνταξι καὶ συστηματοποίηση τοῦ ἔθιμου τῶν μετονομασιῶν στὰ πολυπληθέστερα, πιά, σχολικὰ ἰδρύματα, ἔτσι ὥστε ἡ ἐξαρχαῖστικὴ διαδικασί, παύει νὰ ἐπαφίεται στὴν ἀτομικὴ προαίρεσι πρωτοπόρων δασκάλων —ἢ ἑρασιτεχνῶν.

Μὲ βάση τοὺς Καταλόγους ὀρισμένων μετονομασμένων σπουδαστῶν τῆς Μεγάλῃς τοῦ Γένους Σχολῆς, καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, συμπε-

4. Miroslav Hroch, «Ἀπὸ τὸ ἔθνικὸ κίνημα στὴν ἔθνικὴ ὀλοκλήρωσι», *Ἐθνικὸ κίνημα καὶ Βαλκάνια*, Ἀθῆνα 1996, σσ. 24-25.

ραίνουμε ότι, κατά κανόνα, τὰ ἤδη κεκτημένα τουρκογενῆ ὀνόματα, ἐξελληνίζονται. Καί ἀκόμη ὅτι στήν μὲν πρώτη σχολή (μὲ κοσμικό/λαϊκό χαρακτήρα), ἐπικρατεῖ μιὰ ἀμιγρὴ ἢ πεποιημένα ἐξαρχαϊστικὴ τάση, ἐνῶ στὴ δεύτερη (μὲ σεμιναριακὰ, θεολογικὰ χαρακτήρα) πλειοψηφοῦν τὰ μεσαιωνικά, βυζαντινὰ ὀνόματα.⁵

Α.3. Θὰ καταθέσω ἐδῶ ὡς ὑποθέσεις ἐργασίας ὀρισμένες παρατηρήσεις. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ τελετουργικὴ διάσταση τοῦ φαινομένου. Ἡ διαδικασία τῆς μετονομασίας, ἀπαιτοῦσε ἓνα ζεῦγμα πομποῦ καὶ δέκτη, τὸν ἀνάδοχο καὶ τὸν νεοφώτιστο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὡς πρὸς τὸ φύλο, οἱ πηγές δὲν μνημονεύουν περιπτώσεις γυναικείου ἐξαρχαϊσμοῦ, οὔτε καὶ μετὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς φοίτησης στὰ παρθεναγωγεῖα —ἀπ' ὅσο γνωρίζω.⁶

Εἶναι λοιπὸν πράξη κατὰ τὴν ὁποία ἓνας κατὰ κανόνα ἐνήλικας, γένους ἀνδρικοῦ χρίζει ἓναν ἐφηβο, τοῦ ἰδίου, πάντοτε γένους. Πράγμα ἄλλωστε συμβατὸ καὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἀνάδοχοι ὀφείλουν νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο φύλο μὲ τὸν μέλλοντα νὰ βαπτισθεῖ.⁷

5. Οἱ συγκεντρωτικοὶ κατάλογοι, εἶναι μεταγενέστεροι καὶ ἀποτελοῦν συμπύλημα διασπαρτων στοιχείων. Βλ. Ἰ. Πετροπούλου, *ὁ.π.*, σσ. 151-153 (Κωνσταντινούπολη) καὶ σσ. 170-171 (Καππαδοκία). Θὰ πρέπει νὰ σημειώσει κανεὶς ἐδῶ, ἐκτός ἀπὸ μιὰ γενικὴ ἱστορικὴ ροπή, καὶ τὸ ρόλο ποῦ διαδραμάτισε ἡ πνευματικὴ παρουσία τῶν δύο σχολαρχῶν στὰ ἀντίστοιχα ἰδρύματα. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ἔγραφε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λογᾶδι (1835) ὅτι «ὡς ἄλλος Νῶε τὴν τῶν Ἑλλήνων γλώσσαν ὡς ἀπὸ τοῦ κατακλυσμοῦ ἐν τῇ κιβωτῇ διασώσαντα». Καὶ δὲν ἦταν μόνον ἡ συμμετοχὴ του στὴν *Κιβωτό*, τὸ μεγάλο ἑλληνικὸ λεξικὸ ποῦ πιστοποιοῦσε τὴν ἑλληνομάθειά του, οὔτε οἱ μελέτες ἢ τὰ ἐπιγράμματα ποῦ εἶχε ἐκδόσει, ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι μεταβίβαζε τὴν ἀρχαιογνωσία μὲ τὴν διδασκαλία καὶ τὶς ἐξαρχαϊστικὲς μετονομασίαις τῶν μαθητῶν του. Βλ. *Ἐθνικὸ Ἡμερολόγιον Βρεττοῦ τοῦ ἔτους 1869*, Ἀθήνα, σ. 605, ἀλλὰ καὶ Στίλπουν Ι. Κυριακίδης, «Παρατηρήσεις περὶ τῶν νεοελληνικῶν βαπτιστικῶν ὀνομάτων» *Λαογραφία* 5 (1915) σ. 346. Γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ στράτευση τοῦ Τυπάλδου βλ. Σπύρου Ι. Ἀσδραχά, *Εἰσαγωγή-σχόλια*- στό: Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβᾶτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, Ἀθήνα 1982, καθὼς καὶ Γεωργίου Δ. Μεταλληνοῦ-Βαρβάρου Γ. Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, Σχολαρχία Κωνσταντίνου Τυπάλδου 1844-1864*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1985· τόμ. 2 Ἀθήνα, 1987. Ἰωάννα Πετροπούλου, *ὁ.π.*, σσ. 154-155.

6. Οἱ λόγοι τῆς «παραμέρισης» τοῦ γυναικείου φύλου ἀνάγονται στὴ μαζρὰ διάρκεια. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ μὴ πρόσβαση ἰκανοῦ ἀριθμοῦ γυναικῶν στὴν ἐκπαίδευση ὡς τὰ μέσα τοῦ αἵωνα. Ἀλλὰ καὶ ὅταν αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ τὶς γυναῖκες τὶς καταγόμενες ἀπὸ περιοχές τουρκοφώνες δὲν προσλαμβάνει ἐξισωτικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ περιστασιακὸ. Ἡ ἄρση τοῦ ἐγκλεισμοῦ, ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὴν ἐστία, γιὰ νὰ μάθει ἑλληνικά, τὴν υποχρεώνει νὰ μεταβιβάσει, σὲ δεύτερο στάδιο, τὴ γνώση αὐτῆ, καὶ μὲ ἐπανεγκλεισμό, νὰ ἀναθρέψει ἑλληνόφωνα παιδιὰ. Ἐπομένως ἓνα ἀρχαῖο ὄνομα θὰ ἦταν ἀνώφελο νὰ δοθεῖ ἀφοῦ ἦταν πράξη δίχως συνέχεια καὶ μὲ σχεδὸν μηδενικὸ-κοινωνικὸ ἐκτόπιμα. Ἄλλωστε, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Α. Δροῦλια, (*ὁ.π.*, σ. 189) στὶς πρωτόγονες κοινωνίες οἱ γυναῖκες δὲν ὀνοματίζονται κᾶν, καὶ σὲ ἄλλες, προσαγορεύονται μὲ τὴν ἰδιότητα ποῦ ἔχουν μέσα στὴν οἰκογένεια (νύφη) ἢ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συζύγου (κυρὰ Βασιλαῖνα).

7. Σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη παράδοση οἱ ἀνάδοχοι ἐπιλέγονται μετὰ τὸν ἀτόμον τοῦ

Ὡς τόπος τέλεσης ὀρίζονται τὰ ἄρρηναγωγεῖα ὅπου ἡ μετονομασία διενεργεῖται *intra muros* —δηλαδή στὸ ἐσωτερικὸ κάποιου ἰδρύματος ἐνόσω ὁ βαπτιζόμενος ἔχει τὴν ιδιότητα τοῦ μαθητῆ ἢ τοῦ μαθητευόμενου. Ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ παλαιοῦ ὀνόματος δηλώνει τὴν ἐναρξη νέου σταδίου στὴ ζωὴ τοῦ νεοβάπτιστου, τοῦ *νεοφύτου* καὶ παράλληλα, σηματοδοτεῖ τὴν εἰσοδὸ ἐνὸς ἀκόμη μέλους στὸν κλειστὸ κύκλο τῆς ομάδας (ἐκπαιδευτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς ἢ ἄλλης). Ἡ πράξη τῆς μύησης διενεργεῖται «ἐξῶθεν» καὶ «ἄνωθεν» (ἢ διαζευκτικά). Δηλαδή δὲν ἔχουμε παράδειγμα ομάδας ποὺ νὰ βαπτίζεται αὐτοβούλως, γιατί ὑποτάσσεται σὲ ἓνα κυρίαρχο ρεῦμα. Κατὰ κανόνα ὁ «ἀνάδοχος» παρίσταται μὲν σωματικά καὶ ἡ μετονομασία γίνεται πρόσωπο μὲ πρόσωπο ἀλλὰ εἶναι ἐκεῖνος ὁ *ἀπέξω*, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἓνα διαφορετικὸ κόσμο, ὡς φορέας καὶ εἰσηγητῆς μιᾶς ἄλλης, ἀνώτερης παιδείας.

Στὶς ἐπαρχίες τοῦ Πόντου,⁸ τῆς Καππαδοκίας πρόκειται γιὰ ἐλλαδίτη, γιὰ κωνσταντινουπολίτη —ἢ ἀκόμα καὶ γηγενῆ— σὲ κάθε περίπτωση ὁμως, γιὰ ἄτομο ποὺ ἓνα διάστημα χρημάτισε λειτουργὸς κάπου ἄλλοῦ, ἢ μετεκπαιδεύτηκε σὲ κέντρα τοῦ εὐρύτερου ἀστικῶ χῶρου τῆς ὁμογένειας.⁹

αὐτοῦ φύλου μὲ τὸν μέλλοντα νὰ βαπτισθεῖ. Ὁ κανόνας αὐτὸς ἰσχύει ἕως τὸν ἔκτο αἰῶνα, ὁπότε καὶ εἰσάγεται ὁ νηπιοβαπτισμός. Ὁ ἀνάδοχος, ὁ *χειραγωγός*, ἐπιτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο πράξη υἰοθεσίας. Ἡ ἐκκλησία κατέταξε τὸ μυστήριό στὰ μὴ ἐπαναλαμβανόμενα, καὶ ἀπέκλεισε τοὺς κληρικούς ὡς ἀναδόχους τοῦ χριστιανικοῦ βαπτισμοῦ.

8. Γιὰ τὸν Πόντο δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ τὸ φαινόμενο τῆς ἐξελληνιστικῆς ὀνοματοδοσίας. Εἶναι πάντως, βεβαιωμένη ἡ παρουσία του. Βλ. ἐνδεικτικὰ Φίλων Κτενίδης, «Τὸ Φροντιστήριον τῆς Τραπεζοῦντος», *Ποντιακὴ Ἔστια*, ἔτος 9ο, τευχ. 2-3, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 4742-4743, ὅπου τοποθετεῖ τὸ φαινόμενο τῆς μετονομασίας στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. Βλ. ἀκόμη τὰ Βιογραφικὰ τοῦ Νικολάου Λιθοξόου [Τάσση], *Ποντιακὴ Στοά*, 1975-1984, Ἀθήνα, Ἐκδοσεὶς Παμποντιακῆς Ἐνώσεως, 1984, σ. 115. Ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ παρατηρήσεις τοῦ P. de Tchihatcheff, *Lettres sur la Turquie*, Βρυξέλλες-Λιψία, 1859, σ. 18. Διαπιστώνει στὴν Κερασούντα, τὴ συγχρονικὴ χρῆση χριστιανικοῦ/ἐλληνικοῦ καὶ μωαμεθανικοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο, δηλαδή τὴ διπλὴ ταυτότητα —καὶ ιδιότητα— τῶν κρυπτοχριστιανῶν τοῦ Πόντου: ὁ ἐμφανιζόμενος ὡς Σουλεϊμάν, ἱεροδιδάσκαλος τοῦ Κορανίου, εἶναι παράλληλα καὶ χριστιανός, Ἕλληνας παπᾶς μὲ τὸ ὄνομα Παρθένιος.

9. Στὸ Ἀρχεῖο Προφορικῆς παράδοσης τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν καταγράφεται ἓνας ἐπαρχιακὸς καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ λιγότερο τελετουργικὸς τρόπος μετονομασίας. Ὁ πληροφορητῆς φέρει βασιλικὸ ὄνομα, Πύρρος, ἔχοντας ἀποδεχτεῖ —δεύτερη γενιά— τὸ ἐπώνυμο ποὺ ἓνας ἠπειρώτης δάσκαλος χάρισε στὸν πατέρα του. Ὁ ἐλλαδίτης, δὲν ἀνήκει στὴν κοινότητα, *ἐρχεται ἀπ' ἔξω*, καὶ μὲ τὴν πράξη του αὐτὴ καταργεῖ τὴ συνέχεια —τὴ γεναλογικὴ ἀλυσίδα ποὺ ἐδραζόταν στὴν ἐπαγγελματικὴ ιδιότητα τοῦ κάψα. Ἡ μαρτυρία, ἀπὸ τὸ Ἰντῆσου τῆς Καππαδοκίας [ἀρ. ΚΠ 78]: «Τὸ ὄνομα μὲς ἦταν Κάλφας-Καλφόγλου γιατί οἱ προπάπποι μας ἦτανε καλφάδες. Ὅταν ὁ πατέρας μας ἦταν μαθητῆς μᾶς εἶχαν φέρει ἓναν δάσκαλο ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Μιὰ μέρα τοῦ εἶπε τοῦ πατέρα μου ὅτι εἶναι σάν τὸν Πύρρο, τὸν βασιλιά τῆς Ἠπείρου, ἔτσι γιὰ ἄστειο. Τὰ ἄλλα παιδιά γιὰ νὰ τὸν πειράξουν τὸν ἔλεγαν Μπίρ, κι ἔτσι τοῦ ἔμεινε αὐτὸ τὸ ὄνομα.

Τό «άνωθεν» δηλώνει τήν ἱεραρχία. Ὁ ἀνάδοχος, ἔχοντας ὁ ἴδιος ἤδη μετονομασθεῖ, εἶναι ἠλικιακά πρεσβύτερος. Ἀνήκει σέ μιὰ ὑψηλότερη (ἐπαγγελματική/κοινωνική) βαθμίδα σέ σχέση μέ τόν ἔφηβο. Ὁ ἐκούσιος ἀποδέκτης τοῦ νέου ὀνόματος εἶναι σωματικά ἄλλα καί νοητικά παρών στή διαδικασία —καί στό σημεῖο αὐτό, ἡ μεταβάπτιση διαφροσποεῖται ἀπό τόν χριστιανικό νηπιοβαπτισμό: ὁ φορέας τοῦ εἰδωλολατρικοῦ ὀνόματος εἶναι σέ θέση νά ἔχει συνολική ἐποπτεία τοῦ γεγονότος.

Οἱ ὄροι ἀναπαραγωγῆς τοῦ φαινομένου ἐξασφαλίζονται ἀπό προϋπάρχουσες πρακτικές. Μνημονεύεται ἡ συνήθεια ὅταν ἀπεβίωνε ἕνας ἄγαμος ἢ ἄτεκνος δάσκαλος, νά κληροδοτεῖ τὸ ἐπώνυμό του σέ ἕναν ἢ περισσότερους νεαροὺς μαθητές του, στερουμένους ὀνόματος μέ τήν συναίνεση τῶν ὑπολοίπων δασκάλων γιά νά μὴ λησμονηθεῖ.¹⁰ Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ συμπαρᾶσῦρεται, ἐνίοτε, καὶ τὸ βαπτιστικό. Ὁ ὄψιμος κήτορας μέ αὐτὸν τὸν τρόπο, προικίζεται συμβολικά, μέ μιὰ πνευματικὴ περιουσία γιά νά γίνει, μέ τήν σειρά του, ὄχι μόνον ἀποδέκτης, ἀλλὰ καὶ δυνάμει χορηγὸς μιᾶς ἀρχαιολατρικῆς παιδείας.

A.4. Ἐκτυπο εἶναι ἕνα στοιχεῖο ἠθοποιίας καὶ μέ τίς δύο ἔννοιες. Μέ τὸ νέο ὄνομα δανεῖζομαι τὸ προσωπεῖο ἐνὸς ἄλλου, ὑποδύομαι κάποιον ἄλλον, ἀπαγγέλλω τὸν λόγο του καὶ σταδιακά μεταβάλλομαι: ἐντάσσομαι σέ ἕνα νέο συλλογικὸ σῶμα ἀποδεχόμενος τὸ σύστημα ἀξιών μιᾶς πολιτισμικῆς ὁμάδας στὴν ὁποία τείνω καὶ θέλω νά ἀνήκω. Μέ αὐτὴν τὴν ἔννοια, θὰ μποροῦσε κανεὶς νά θεωρήσει τὴν πράξη τῆς μετονομασίας ὡς φαινόμενο *πολιτισμικῆς ἐπαγωγῆς, ἐκπολιτισμοῦ* (acculturation).¹¹ Ἡ πράξη τῆς μετο-

«Οἱοι ἔλεγαν, ἔρχεται ὁ Μπίρος». Παρατηροῦμε ὅτι τὸ τουρκικὸ ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ καὶ ἐκεῖνο μέ τὴν σειρά του ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὸ ἄρβανίτικο —πρὸ οἴκειο στὴν προφορικὴ γλῶσσα. Τὸ ἀρχαῖο ἐπιβιώνει μόνον μέσῳ τῆς γραπτῆς, δηλαδὴ τῆς ἐπίσημης πολιτογράφησης στὰ ἀρχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετὰ τὸ 1922.

Ἡ κοινωνικὴ διάσταση καὶ λειτουργία τοῦ φαινομένου στό σχολικὸ πλαίσιο τῆς ἐπαρχιακῆς κοινότητος καθὼς καὶ ὁ προβιβασμός πού συνεπαγόταν, διαγράφονται καθαρὰ στὴν περίπτωσιν τοῦ Βιζυνοῦ: τὸ *Γιωργὶ τῆς Μιχαλιέας* ἀπὸ τὴν Βιζὼ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ἐπρόκειτο ἀρχικά, μέ πρωτοβουλία τοῦ δασκάλου, νά γίνει Γοργίας. Κατὰ τὴν μαρτυρία τῆς μάνας του: «Ὁ νουνός του τὸ βάπτισε Γιωργί, καὶ πατέρας του ἦταν ὁ Μιχαλιός ὁ πρᾶμματευτής, ὁ ἄνδρας μου. Μά κείνο, ἀκούς, ἐπρόκοψε καὶ πῆρεν ἕνα ὄνομα ἀπὸ τὰ περιγραμμάτων· καὶ τώρα, σάν τὸ γράφουνε μέσ' σταῖς ἐφημερίδες, δὲν ἤξεύρω κι ἐγὼ ἢ ἴδια, τὸ παιδί μου εἶναι μαθὲς πού λένε, ἢ κανέναν φράγκος!» Ἐδῶ ἡ μετονομασία συνιστᾶ μετάβασιν ἀπὸ τὸ λαϊκὸ στὸ λόγιον πεδῖο ὅπως παρατηρεῖ ὁ Π. Μουλλάς: Γ. Μ. Βιζυνοῦς, *Νεοελληνικὰ Διηγήματα*, ἐπιμ. Παν. Μουλλάς, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1994, σ. νδ'.

10. Μανουῆλ Ἰω. Γεδεών, *Ἀποσημείωματα Χρονογράφου, 1800-1913*, Ἀθήνα 1932, σ. 127.

11. Ἡ ἐπιφύλαξιν εἶναι μία. Ἐδῶ δὲν ἔχομε νά κάνουμε μέ ἕνα ζεῦγος ἐλλαδίτη/μικρασιάτη πού νά παραπέμπει στὴ σχέση κυρίαρχου/κυριαρχούμενου, ἢ κατακτητῆ/ὑποπελοῦς μέ τὴν κλασικὴ ἔννοια, ἀφοῦ δὲν συγκροτοῦν ἀποικιακοῦ τύπου κοινωνία. Ὡστόσο, ἐντάσσεται σὲ διότιμο τύπου ἐκπολιτισμό. Στὸ ἴδιο ἐρμηνευτικὸ σχῆμα ἐγγράφεται

νομασίας, ως τελετή μύησης, μπορεί μὲν θεωρητικά νά σημαίνει τὴν ἄφιξη τοῦ νεαροῦ ἀγοριοῦ σὲ μιὰ βαθμίδα ἡλικιακῆς ὠρίμανσης ἀλλὰ πρακτικά, ἐφαρμοσμένη στὸν συγκεκριμένο τόπο τὸν ὀθωμανικὸ χῶρο, ὑποδηλώνει καὶ τὴ δυναμικὴ του ἔνταξη σὲ μιὰν ἄλλη —φανταστικὴ ἢ πραγματικὴ— κοινότητα.

Τὰ στάδια ποὺ διανύει παρατέμπουν στὸν ὀρισμὸ ποὺ διατύπωσε στίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ὁ Arnold Van Gennep γιὰ τὰ rites de passage: ἀποκοπὴ ἀπὸ τὴν προηγούμενη κατάσταση, ὀλιγόχρονη ἀναμονὴ στὸ κατώφλι ἐνὸς νέου βιοτικῆς κύκλου καὶ τέλος, προβιβασμὸς σὲ μιὰ ἱεραρχικὰ ἀνώτερη βαθμίδα. Πρόκειται δηλαδή, γιὰ ἓνα εἶδος *διαβατήριας τελετῆς*.¹²

καὶ ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαιολατρία τῆς ὁποίας μιὰ μόνον ἔκφανση ἀποτελεῖ ἡ μετονομασία. Βλ. σχετικὰ, Nathan Wachtel, «L'acculturation», *Faire de l'Histoire*, 1, sous la direction de Jacques Le Goff et Pierre Nora, Παρίσι 1974, σσ. 124-146 (ἑλληνικὴ ἔκδοση: Ζάκ Λὲ Γκόφ-Πιερ Νορά, *Τὸ ἔργο τῆς Ἱστορίας*, μετάφραση Κλαίρης Μιτσούτση, Ἀθήνα 1988, σσ. 39-65) Ruggiero Romano, «Ἡ ἀμφίδρομη πολιτισμικὴ μεταφορὰ», *Τὰ Ἱστορικά*, τεύχ. 24-25, Ἀθήνα, 1996, σσ. 3-12.

12. Arnold Van Gennep, *Manuel de folklore français contemporain*, τόμ. 1, Παρίσι 1943, σσ. 111-114: *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, publié sous la direction de Pierre Bonte, Michel Izard, Παρίσι, P.U.F., 1991, τὰ λήμματα «rite», «rite de passage» (σ. 630, 633). Ὁ ὀρος χρησιμοποιήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1909 ἀπὸ τὸν Arnold van Gennep, στὸ ὁμώνυμο ἔργο του *Les rites de passage*: Μνημονεύουμε πρόσθετα, ἐδῶ, τὴν ἐνδιαφέρουσα παρουσία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (ἐπιβίωμα τῆς Ἀναγέννησης:) στὴν ὀνοματοδοσία τῆς λατινικῆς Δύσης. Στίς τελετὲς ποὺ γίνονταν στὰ μεγάλα οἰκοτροφεία, ἀρρεναγωγεία, τὴν Γαλλία, τελετὲς ποὺ κρατοῦν ἀπὸ τὸ μεσαίωνα, ἀπονέμεται ἓνα καινούριο ὄνομα στοὺς πρωτοφερμένους σπουδαστές. Ὁ μεγαλύτερος, παίρνει τὸ ὄνομα τοῦ Mega, καὶ ὁ μικρότερος τοῦ Epsilon, σημειώνει ὁ Gennep (*Manuel de Folklore*, σ. 223). Πρέπει πάντως νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι στίς ἑλληνικὲς πηγές, πουθενὰ δὲν ἀπαντᾶ ἀκριβῆς περιγραφή τοῦ τελετουργικοῦ. Ἄς στραφῶμε πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀνεξερεύνητου γιὰ μᾶς —ισλαμικοῦ κόσμου: σὲ μιὰ περίπτωση, ἡ βάπτισις λειτουργεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐνὸς Ἑλλῆνα στὴ μωαμεθανικὴ Ἱεροσολίμη, τὸν 13ο αἰῶνα— συγκεκριμένα τὴν προσχώρησή του στὸ τάγμα τῶν δερβισιδῶν. Χρῆ ἀναδόχου —σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἴδια πηγή, ἀναλαμβάνει ὁ ἡλικιακὰ καὶ ἱεραρχικὰ ἀνώτερος ποιητῆς Τζαλὰλ αλ-Ντιν Ροιμί. Τὸ περιστατικὸ διασώζει ἡ θαυμασιὰ ἀφήγηση τοῦ Θιουάνου Ἀλὰ-ἄλ-Ντιν: Σπύρος Βρυώνης (*Ἡ παρακμὴ τοῦ Μεσαίωνα καὶ Ἑλληνισμοῦ στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ διαδραστικὴ ἐξισλαμισμό* (11ος-15ος αἰ.), Ἀθήνα 1996, σ. 343, 584-5. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπονομή τοῦ νέου ὀνόματος τὸ τυπικὸ περιλαμβάνει καθαρτήριο λουτρὸ, δημόσια ἀπαγγελία δόγματος τῆς πίστεως, παράσταση χοροῦ Μεβλεβήδων «σείμα», καθὼς καὶ περιτομὴ τοῦ προσήλυτου. Καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ στὸν χριστιανικὸ κόσμο ἡ συμβολικὴ πράξις τῆς βάπτισις σηματοδοτεῖ τὴν ἔνταξη τοῦ νεοφώτιστου σὲ μιὰν ἄλλη κοινότητα —θηροκεντρικὴ αὐτὴ τὴ φορὰ καὶ ὄχι ἀκόμα ἔθνικη. Μιὰ μαρτυρία πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση δίνει ὁ Primo Levi (*Ἐάν αὐτὸ εἶναι ὁ ἄνθρωπος*, Μετάφραση Χαρὰς Σαρλικιώτη, Ἀθήνα 1997) ἀναφερόμενος στοὺς κρατούμενους τοῦ Ἄουσβιτς. Περιγράφει τὴν διαβατήρια πράξις χάραξης στὸ χεῖρ ἐνὸς ἀριθμοῦ: «Τὸ ὄνομά μου εἶναι 174 517: Μᾶς βάφτισαν· γὰ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ μας θὰ ἔχουμε τὸ νούμερο χαραγμένο στὸ ἄριστερό μας μπράτσο. Ἡ ἐπέμβασις ἦταν ἐλαφρὰ ἐπώδυνη καὶ ἐξαιρετικὰ γρήγορη: μπήκαμε στὴ σειρά καὶ ἓνας ἓνας, κατ' ἀλφαβητικὴ σειρά, περάσαμε μπροστὰ ἀπὸ ἓναν ἐπιδέξιο ἐκτελεστὴ, ἐφοδιασμένο μ' ἓνα ἐργαλεῖο μὲ λε-

A.5. Έπομένως, αν το θρησκευτικό βάπτισμα δίνει το χρίσμα του χριστιανού, εντάσσει το βρέφος στους κόλπους της ορθόδοξης κοινότητας, τότε η άπονομή ενός νέου ονόματος, ως άλλο βάπτισμα, χορηγεί μιὰ νέα ταυτότητα στον έφηβο που *εξαρχαΐζεται*, τον διαφοροποιεί από το σύνολο στο οποίο ανήκει και τον εντάσσει —έστω νοερά— στην ελληνική έθνικη κοινότητα —καθιστώντας τον εξάγγελο των όραματισμών της.¹³ Πράγματι, η μεθόδευση της τελετουργίας, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αι. στο έσωτερικό των σχολών του μικρασιατικού χώρου, πραγματοποιείται στο πλαίσιο ενός ανερχόμενου ρεύματος έθνικισμού για να απαντήσει στις αυξανόμενες ανάγκες θεμελίωσης μιὰς ελληνικής συνείδησης. Στη διαδικασία μετάβασης από τον οικουμενικό κόσμο, στον κόσμο των έθνικων κρατών, η ανάσυρση της ελληνικής αρχαιότητας έχει έναν προφανή και λειτουργικό ρόλο να διαδραματίσει.

“Αν η κατασκευή της έθνικης ταυτότητας, εδράζεται, μεταξύ άλλων, σε δύο άξονες, παρελθόν και μέλλον, πρέπει να πούμε ότι στην τελετουργία της μετονομασίας συνυφαινονται και οι δύο χρονικές στιγμές. Προβολή στο παρελθόν με την επίκληση του προχριστιανικού κόσμου μέσω των όνομάτων, και προβολή στο μέλλον με την εξασφάλιση της διαδοχής, αλλά και με την *έννοια της αποστολής*. Άλλωστε, μιὰ μεσσιανική διάσταση έμπερικλείεται στην ίδια την απόκτηση ενός ένδοξου ονόματος, που θεωρείται ότι οδηγεί στα μεγάλα πεπρωμένα.”¹⁴

πτότατη βελόνα. Τώρα αρχίζει η πραγματική μύηση: γιατί μόνο “δείχνοντας το νούμερο” παίρνεις το ψωμί και τη σούπα. Χρειάστηκαν αρκετές μέρες και όχι λίγα χαστούκια και γροθιές, μέχρι να συνηθίσουμε να δείχνουμε άμέσως το νούμερο, χωρίς καμία καθυστέρηση, για να μην παρεμποδίζεται η καθημερινή διανομή του συσσιτίου. Χρειάστηκαν μήνες ολόκληροι για να συνηθίσουμε στο άκουσμα των γερμανικών. Και για πολλές μέρες μετά, όταν από συνήθεια, μιὰ συνήθεια που έρχόταν από την προηγούμενη ζωή μου, έφαχα την ώρα στο ρολόι του χεριού, τότε έβλεπα μόνο το καινούργιο μου όνομα, το διάστιχο γαλαζοπό νούμερο» (Levi, *ό.π.* σ. 31). Η διαδικασία δηλώνει όχι την ένταξη αλλά την αποκοπή του ατόμου από την κοινότητα. Ο νεοσύλλεκτος γίνεται απουσνάγωγος του κόσμου των ζωντανών. Η εγκατάληψη του παλαιού ονόματος και η αντικατάστασή του από ένα νούμερο συνιστά μέρος μιὰς προγραμματισμένης αποπροσωποποίησης: «Μας άκοδνε να μιλάμε σε διαφορετικές γλώσσες, άκατανόητες και άλλόκοτες σαν φωνές ζώων· μäs βλέπουν ύποταγμένους, χωρίς μαλλιά, χωρίς όνομα, χωρίς άξιοπρέπεια, κάθε μέρα δαρμένους, κάθε μέρα περισσότερο έλεινούς, [...]» (Levi, *ό.π.* σ. 148).

13. Έδώ υπόκειται η θεωρία του Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο, ²1994, τίτλος που στην ελληνική γλώσσα παρουσίασε ποικίλες μεταφραστικές έκδοχές. Με χρονολογική σειρά: Γ. Βαρουξάκης, «Φαντασιακές Κοινότητες και Μεγάλη Ίδέα» *Μνήμων* 13 (1991), σ. 197. Ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Προθέσεις και ζητούμενα στην άνάλυση του έθνικισμού-Σχόλιο στην εισήγηση του Α. D. Smith», *Ίστωρ*, τόμ. 6, σ. 13, προτείνει τις *κατά φαντασίαν*, ή *φαντασιώδεις* κοινότητες. Πρόσφατα, το 1997, ο ίδιος χρησιμοποιεί το *νοερές κοινότητες*. Βλ. σημείωση 20.

14. Οι μεγάλες προσδοκίες ή μάλλον η διάψυσή τους εικονογραφούνται ώραία στην

A.6. Ἡ ἀρχαία κληρονομιά μεταβιβάστηκε στους Μικρασιάτες καταρχήν στα ἑλληνικά. Κλασικοί συγγραφείς, ἀπαγγελίες ἔθνικου περιεχομένου κειμένων, στοιχειοθετοῦν μιὰ προγραμματισμένη μάθηση. Δόθηκε ἔμφαση στό στοιχεῖο τὸ προφορικό, τὴν ἀποστήθιση, καὶ κατὰ συνέπεια στὴ διὰ βίου ἀπομνημόνευση, μὲ τὴν ἐπανάληψη ἐνὸς λόγου ἐπιλεκτικὰ διασκευασμένου καὶ προσαρμοσμένου στὶς σχολικὲς (βλέπε ἔθνικες) ἀνάγκες.

Τὸ μέγα ζήτημα ἦταν ἡ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας —τῆς σύγχρονης ἀλλὰ καὶ τῆς παλαιότερης— ὅπου αὐτὸ στάθηκε δυνατὸ, ἀφοῦ ἡ μετάβαση στὴν ἀρχαία φωνὴ προϋπέθετε τὸ —συχνὰ ἀνολοκλήρωτο— στάδιο τῆς ἑλληνοφώνιας. Ὅσοι μετέβαλαν ὀνόματα, δηλαδὴ οἱ ἑλληνίζοντες λόγιοι τοῦ κέντρου, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνδημοῦν στὴν Κωνσταντινούπολη, πρωτοστατοῦν στὸν ἀγῶνα αὐτόν: ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων, μεταφράσεις στὴν ὁμιλουμένη, ἀκόμη καὶ μεταγλωττίσεις, σὲ ἀρχαιότερη ἐκδοχή, κειμένων τὰ ὁποῖα θεωροῦν ὅτι χρήζουν διορθώσεως, εἶναι μερικὲς δραστηριότητές τους.¹⁵ Παράλληλα, ἡ γλώσσα λειτούργησε ὄχι μόνον ὡς ὄχημα ποῦ μεταφέρει μηνύματα ἀλλὰ καὶ παραδοσιακὰ ὡς αὐτοσκοπὸς —ἓνα πεδίο ἄσκησης. Ρητορικὰ γυμνάσματα, κατασκευὴ ἐπιτύμβιων, ἐπιγράμματα στὴν ὁμηρικὴ ἐκφώνηση ἀρχαίων γνωμικῶν, ἄκομα καὶ ἀπαγγελία δλόκληρων τραγωδιῶν ἀπ' ἔξω.¹⁶

φράση τοῦ Ν. Σπηλιάδη —τὴν παραθέτει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς: «Ἀκούει λοιπὸν κανεὶς καὶ τοὺς ἀχθοφόρους Σωκράτας καλουμένους!» (Ν. Σπηλιάδου, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμ. 1, 1851, σ. 395).

15. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ λόγιου Κωνσταντίνου Εὐθυβοῦλη ὁ ὁποῖος ὄντας μαθητὴς ἐξαρχαῖσε τὸ ὄνομά του μὲ ἀνάδοχο τὸν Λογάδη, στὴν Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆ πρὶν τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1830. Ὡς καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφίας στὴν ἴδια Σχολὴ ἐκδίδει στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν τετράτομη Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Μελέτιου Μήτρου, τὸ 1853, διασκευάζοντάς τὴν *ἐπὶ τὸ καθαρώτερον* ὅπως δηλώνει στὴν σελίδα τίτλου τοῦ πρώτου τόμου. Δὲν παραλείπει νὰ σημειώσει, στὸν ὑπότιτλο τὰ ἑξῆς: *Συγγραφεῖσα μὲν ἑλληνιστί, μετὰ δὲ τὴν τελευταίαν τοῦ συγγραφέως ἐκδοθεῖσα χυδαῖστί...* μᾶλλον ὑπαινισσόμενος μιὰ ἔκδοσι τοῦ 1807, τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ. Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, «Ἑλληνικὴς Ὀρθόδοξος Ἀνατολῆς Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία 1821-1925», *Πανελλήνιον Λεῖψικον Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηρίδος*, τόμ. 3, Ἀθήνα 1925, σ. 107. Καὶ ὁ ἐπίσης ἑξελληνισθεὶς Γαβριὴλ Σοφοκλῆς μεταφράζει τὸ 1858 τὸν *Περὶ Κτησιφώντος Λόγο* τοῦ Δημοσθένη, στὴν καθαρεύουσα.

16. Τὰ παραδείγματα αὐτὰ συνιστοῦν πρότυπα. Μνημονεύεται λοιπὸν ὁ Γερμανὸς Ἀφθονίδης λόγιος ἀπὸ Φαναριώτικη οἰκογένεια, νὰ ἀπαγγέλει δλόκληρες σελίδες τραγικῶν καὶ ἄλλων ποιητῶν ἀπέξω, νὰ συνθέτει ἐπιγράμματα καὶ σαφικὲς ὠδὲς στὰ ἀρχαία. Στὰ 1882, διετέλεσε πρόεδρος ἐπιτροπῆς ποῦ συνέστησε ὁ Ἰωακείμ Γ', γιὰ νὰ *τακτοποιήσει* τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ «συμφώνως πρὸς τὴν περισωθείσαν παράδοσιν καὶ νὰ ἀποκαθάραι αὐτὴν ἀπὸ τῶν παρεμφερῶν ξενισμῶν». Ἀργότερα μάλιστα δημοσιεύει ἐργασία σχετικὰ μὲ τὸν Ὑμνο τοῦ Ἀπόλλωνος ποῦ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στοὺς Δελφοὺς, καὶ πρεσβεύει ὅτι ὁ ὕμνος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ πιστὰ στὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ, ἀλλὰ μόνον στὴν ἀνατολικὴ-ἐκκλησιαστικὴ, πράγμα ποῦ ἀποδεικνύει, κατὰ τὸν Ἀφθονίδη πάντοτε, ὅτι εἶναι

Ἡ ὀρθόδοξη Καππαδοκία, ἄργησε νὰ δεχθεῖ τὸ μήνυμα τῆς ἑλληνολατρείας. Ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., ἀνίδεη γιὰ τὶς τάσεις ποὺ ἔμελλαν νὰ παντρεύουν τὸν ἑλληνισμό μὲ τὸν χριστιανισμό παρέμενε καθηλωμένη, στὸ περιθώριο τῶν συζεύξεων ποὺ ἐπιχειροῦσε ἡ ρομαντικὴ ἱστοριογραφία στὸ ἑλλαδικὸ κράτος. Στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, τὶς πολυεθνικὲς καὶ πολυθρησκευτικὲς, τὸ γλωσσικὸ ὑπέδαφος, πάνω στὸ ὁποῖο ἐπιχειρεῖται ὁ ἐμβολιασμός τῆς νέας ἔθνικῆς συνειδήσεως παρουσιάζει ἀντιστάσεις, καθὼς μητρικὴ γλώσσα εἶναι ἡ τουρκικὴ. Ἐχει ἀρχίσει μιὰ ἀντίστροφη πορεία, στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας τὰ ἑλληνικὰ, ἀπὸ γλώσσα παιδείας (*langue de culture*) καλοῦνται νὰ πάρουν τὴ θέση τῆς προϋπάρχουσας μητρικῆς γλώσσας, τῆς τουρκικῆς, ἐκτοπιζόντάς την.¹⁷

Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἐνδοχώρα, τὸ μήνυμα τῆς ἀρχαίας κληρονομιάς, θὰ περάσει ἀναγκαστικὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὴν καραμανλίδικη γραφὴ μὲ τὴ διάδοση τῆς τυπογραφίας. Ὑπάρχει ἓνα διπλό, παράλληλο ρεῦμα, τουρκικὴ γλώσσα / ἑλληνικὴ γλώσσα: ἐδῶ, ὅπως στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ὁ ὀρόλος τῆς τυπογραφίας γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ παγίωση τῆς ἔθνικῆς γλώσσας, γιὰ τὴ γονιμοποίηση στοιχείων ἑλληνικῆς παιδείας, στάθηκε καιρῖος.¹⁸ Θὰ ἐπιχειρηθοῦν μεταφράσεις νεοελληνικῶν καὶ δυτικῶν ἔργων, θὰ τυπωθοῦν στὴν καραμανλίδικη γραφὴ. Ἀλλὰ τὰ δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας γραμματείας δὲν ἐκδίδονται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Συνήθως ἡ ἀρχαία κληρονομία παρουσιάζεται μεταμφιεσμένη: Γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ ἓνα νεοελληνικὸ ἔργο,

γνήσιο ἑλληνογενὲς δημιούργημα. Ὅλα αὐτὰ ὡς ἀπάντηση στὸν Τεοντόρ Ράιναχ ποὺ μετέγραψε ἀρχαῖο μέλος στὴ δυτικὴ μουσικὴ: Γ. Α. Ἀρβανιτάκης, «Γερμανὸς Ἀφθονίδης, Ὁ τελευταῖος τῶν βυζαντινῶν λογίων», *Ἐπιφυλλίδες, ἐπιστήμια, τέχνη, ἱστορία*, τόμ. 2, τεύχος δ', Νοέμβριος 1929, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα, σ. 20, 25.

17. Τὸ φαινόμενο μᾶς χρονικῆς ὑστέρησης στὸν ἐξελληνισμό συνδέεται μὲ ἐκεῖνο ποὺ ὁ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης ἀποκάλεσε *καθυστερημένο διαφωτισμό* ('*Ἐξοδος, Μαρτυρίες, Β'*, ἐπιμέλεια Γιάννη Μουρέλου, εἰσαγωγὴ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, Ἀθήνα 1928, σσ. λε' - λστ'). Ὁ ὅρος *Καθυστερημένη Ἀναγέννηση* ἀπαντᾷ, ἤδη στὸ ἔργο τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι*, Ἀθήνα 1963. Ἐπειδὴ ἐνυπάρχει μιὰ χροιά ἀρνητικῆς, προτιμότερο, ἴσως, τὸ *ὄμμος ἢ ὕστερος διαφωτισμός*. Ἐνδεικτικὸ τοῦ ἀργοῦ βηματισμοῦ τῆς Καππαδοκίας σὲ σχέση μὲ τὸν ἑλλαδικὸ καὶ βαλκανικὸ χῶρο εἶναι ὅτι ἐνῶ ἡ πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος τοῦ Γρηγορίου Ε' ἀναφέρεται ρητὰ ἐναντίον τῆς παγανιστικῆς ἀπόκλισης, μιὰ μητροπολιτικὴ ἐγκύκλιος τοῦ 1839, στὰ καραμανλίδικα, ἀνοίγει μέτωπο ἐναντίον τῶν *βαρβαρικῶν* ὀνομάτων (περσικά, τουρκομάνικα, κ.λπ.) δίχως νὰ μνημονεύει διόλου τὰ εἰδωλολατρικά, ἑλληνικά, ἀφοῦ δὲν εἶχαν μπεῖ ἀκόμα σὲ χρῆση (Φ. Δ. Ἀποστολόπουλος, «Τρία ἔγγραφα τοῦ Κώδικα Ταβλοσοῦν, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 1 (1977, σσ. 230-234).

18. Benedict Anderson, *Imagined*, σ. 44, 46· ἀλλὰ καὶ Lucien Febvre et Henri Jean Martin, *L'apparition du livre*, Παρίσι 1971, σσ. 439-452. Ἡ σημασία τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν μεταφράσεων καὶ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ λατινικὴ στὶς ἔθνικες γλώσσες, ἀναδεικνύεται ἀπὸ τοὺς γάλλους ἐρευνητές. Ὑπογραμμίζεται ἡ χρῆση τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς μετάφρασης ἀπὸ τοὺς εὐρωπαίους ἡγεμόνες γιὰ τὴ στήριξη τῆς ἐνοποιητικῆς πολιτικῆς τους.

τυπωμένο στα καρμανλίδικα διδάσκεται το αρχαίο κλέος— τὸν *Γεροστάθη*, τοῦ Λέοντα Μελά (1866). Ἀκόμη, σπαράγματα τοῦ ὀμηρικοῦ, προχριστιανικοῦ κόσμου φθάνουν στὸ ἀναγνωστικό κοινὸ μέσα ἀπὸ δυτικά ἔργα ὅπως *Οἱ περιπέτειες τοῦ Τηλεμάχου* τοῦ Φενελόν, στὰ 1887. Ψήγματα ἀρχαιομάθειας μεταβιβάζονται ἀπὸ περιοδικὰ ἔντυπα ποικίλης ὕλης ὅπου ἀνταμώνουν —μεταξὺ ἄλλων— ὁ Λά Ροσφουκώ καὶ ὁ Φραγκίσκος ὁ πρῶτος, μετὸν Θεμιστοκλή καὶ τὸν Ἀριστείδη. Ὅσο γιὰ τοὺς μύθους τοῦ Αἰσώπου ποὺ ἐκδίδονται τὸ 1854, ἐκεῖ τονίζεται ἡ καταγωγή τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸ *σαντζάκι τῆς Κιουταχείας, τὸ χωρίον Ἀμόριον τῆς Φρυγίας*. Τὸ ἀρχαῖο ἐνσωματώνεται στὴν παιδεία τοῦ μικρασιατικοῦ χώρου, τὸ οἰκειοποιῦνται, καὶ ἔτσι ὁ λογοποιὸς γίνεται ὁμιαιμος, ἕνας δικὸς τους.¹⁹

Ἔχουμε ἐλάχιστα, ἀποσπασματικά δείγματα μιᾶς χειρόγραφης παράδοσης τῶν τουρκόφωνων χριστιανῶν. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἀποτολήθηκαν προσαρμογές μεγάλων κλασικῶν γιὰ σχολικὴ χρῆση. Δείγμα πολιτισμικοῦ συγκρητισμοῦ, ἀποτελεῖ μιὰ χειρόγραφη ἀνέκδοτη διασκευὴ τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλή, κείμενο ποὺ εἰκάζουμε ὅτι συντάχθηκε ἀπὸ κάποιον ἐκπαιδευτικό. Ἀπαθανατίζει τὸν διάλογο τῆς ἡρωίδας μετὸν τύραννο, σὲ ἕνα τεφτερι ποικίλης ὕλης, γραμμένο πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰῶνα, στὰ καρμανλίδικα.²⁰ Τέτοιον τύπου ἀπόπειρες δὲν ἔλαβαν ἔντυπη μορφή, δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἔκδοση ἀρχαίας τραγωδίας γιὰ τὸ τουρκόφωνο ὀρθόδοξο κοινὸ.²¹ Ἴσως, ὁ-

19. Βιβλιογραφημένα: *Ὁ Γεροστάθης* (Salaville-Dalleggio, ἀρ. 154), *Οἱ περιπέτειες τοῦ Τηλεμάχου* (E. Balta, *Additions 1584-1900*, ἀρ. 78), μετάφραση ἀπὸ τὸ γαλλικὸ πρῶτο τυπο. Βλ. *στὸ ἴδιο*, ἀρ. 20. *Ἀπάνθισμα...* ἔκδοση τοῦ 1844, μετάφραση ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, ὅπου οἱ δυτικοὶ μετὰ τοὺς ἀρχαίους συμπορεύονται. *Ὁ Αἰσώπος*, (Balta, ὁ.π., ἀρ. 34).

20. Ἀνάγγυρον Χρηστίδη, *Σημειωματάριο*, 1893-1908, ἀριθμὸς εἰσαγωγῆς Α/Α 197: περιγραφή του στὸ Ἰωάννας Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πρὶν τὸ 1922 στὸ Κ.Μ.Σ.», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 2 (1980), σσ. 257-258. Περιλαμβάνονται ἐρασιματά ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία, μετρικά, βίοι ἀρχαίων, Ὀμήρου Ὀδύσσεια, [Ἀραφωδία] μετὰ καλλιγραφικὴ ἀπόδοση ποὺ μιμνεῖται τὴν ἔντυπη ἔκδοση, ἐπιγράμματα. Ὡς πρὸς τὰ καρμανλίδικα ποὺ περιέχονται στὸ χειρόγραφο διακρίνουμε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σοφοκλέους Ἀντιγόνη, *Σκηνογραφία παιδικὴ συντετημένη*, δηλαδὴ διασκευὴ ἑπτασέλιδη, τὸ ἔργο Δάμων καὶ Φίντιας, *διάλογος παιδικὸς εἰς πράξεις τρεῖς καὶ τὸ δισάκιον τοῦ Αἰσώπου, κωμωδία παιδικὴ δίπρακτος*. Παρακάτω, *Ὁ κατὰ φαντασίαν ἀσθενής*, ὁ μοιερικὸς ἥρωας. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἡ οἰκείωση μετὰ τὴν ἀρχαιότητα εἰσάγεται μαζί μετὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία. Σηχνά ἡ διαχέτευση εὐρωπαϊκῆς παιδείας ἀπὸ τὸν διαυλο τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ὁδηγοῦσε στὴν μετακένωση ἑνὸς συστήματος ἀξιών ποὺ παρέλεπε στὸν ἑλληνικὸ ἔθνηκισμὸ (P. M. Kitromilides, «Imagined Communities and Nationalism», *European History Quarterly SAGE* 19 (1989), σ. 167· στὰ ἑλληνικά ἀποδόθηκε: Νοερέζ κοινότητες).

21. Ἡ ἀποψη αὐτὴ στηρίζεται στὴν ἔντυπη ἐκδοτικὴ παραγωγή ἔτσι ὅπως αὐτὴ καταγράφεται στοὺς ἔξι τόμους τοῦ συνόλου τῆς καρμανλίδικης βιβλιογραφίας (Dalleggio-Salaville, τόμ. 1-3 καὶ E. Balta, τόμ. 4-6).

πως ή μεταμφίεση που μόλις υπαινίχθηκα, ή έμμονη στόν προφορικό λόγο, στάθηκε ένας διάλογος ελεύθερης έκφρασης, μιά λύση για τήν ίδια τή λογοκρισία ή για τόν φόβο της. Άσφαλώς έδω ύπολανθάνει τó χέρι του δασκάλου που εισάγει τά πρότυπα μετακενώνοντας τά ύψηλότερα έπιτεύγματα ενός πολιτισμού στους μαθητές του.²² Η φιλελεύθερη λαλιά, δηλαδή τó νόημά της, διασώζεται άτόφιο, για νά άκουστεί στό σχολείο ενός χωριού χιλίων κατοίκων, τά Σύλλατα της Καπλαδοκίας: έκφωνείται στή ντόπια γλώσσα. Τά σύμβολα και οί πολιτικές προθέσεις είναι προφανείς — μās λείπει μόνον τó σημαντικότερο— ή μαρτυρία του δέκτη. Τί μπορεί νά σημαίνει για έναν τουρκόφωνο μαθητή ή εισαγωγή πολιτισμικών στερεότυπων αρχαιοελληνικής προέλευσης;

A.7. Πέρα από τήν προσήλωση στό πεδίο της γλώσσας, οί ανάδοχοι της αλλαγής τών ονομάτων, όσοι έμπνέονται από τó ιδεώδες της ένταξης στόν έθνικό κορμό, διευρύνουν τίς δραστηριότητές τους.²³

22. Είναι μαρτυρημένες έξαρχαϊστικές άπόπειρες τών δασκάλων στίς τουρκόφωνες περιοχές και από τó Άρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Δειγματοληπτικά άντιγράφω τó άφηγημα του Γιάννη Τουρουνοκτι, πρόσφυγα από τó Άνδρονίκι (χφ Α/Α 252, σ. 62). Άναπολεί τά παιδικά του χρόνια στήν γενέτειρα: «[Άρχαία] έπιγράμματα έσώζονταν στίς έπιτύμβιες πλάκες άρκετών τάφων που ήσαν στόν περιβολό της εκκλησίας. Ό [δάσκαλος] Ίωσηφ Μουσιιάδης μās έστελνε νά άντιγράψουμε αυτά τά έπιγράμματα και μās βοηθοόσε στήν έρμηνεία τους. Πώς νά μήν είμαστε ξεφτέρια στά άρχαία ελληνικά; Και φαντασθήτε πώς ήσαν τουρκόφωνοι οί μαθητά!...».

23. Δέν είναι σαφές άν όλοι έμπνέονται από τó ιδεώδες της ένταξης στόν έθνικό κορμό. Άν δηλαδή ή αρχαιολατρία είναι μιά τάση κεντρομόλος ως πρós τó γεωγραφικό σημείο, τó έλλαδικό κράτος ή απλά και μόνον κεντρόφυγος μέσα σέ έναν (παρελθόντα) χρόνο. Στροφή στόν έλληνισμό δέν σημαίνει πάντοτε και στροφή στόν ίδιο τόν χώρο παρ' όλο που υπάρχουν άρχαία παραδείγματα: Κωνσταντινουπολίτες μετονομασθέντες/ έξελληνισθέντες, όπως ή οικογένεια Κωνσταντίνου Ίωνίδη [Ίπληξη], έπενδύουν μεγάλα κεφάλαια στό νεότευκτο κράτος όπου αναπτύσσουν άγαθοεργές δραστηριότητες ως χορηγοί πρós τήν κατεύθυνση μās έλληνοχριστιανικής παιδείας. Βλ. Άλ. Ρίζου-Ραγκαβή, «Κων. Ίωνίδης-Ίπληκτιός», Έπιτάφειος λόγος». Νέα Πανδώρα, τόμ. 3, άρ. φύλλ. 67, Ίανουάριος 1853, σσ. 450-454. Άπό τήν άλλη όχθη, άκόμα και στίς άρχές του είκοστου αιώνα, ό πρόξενος Στ. Άντωνόπουλος παρατηρεί ότι οί λοζοκνιτάζοντες πρós τήν Άθήνα είναι έλάχιστοι - δέν βλέπει κανένα αίσθημα πρόσδεσης με τήν Έλλάδα στους μικρασιατικούς πληθυσμούς. Βλ. Στ. Άντωνόπουλος, Μικρά Άσία, Άθήνα, σσ. 16-17. Μαρτυρούνται ταυτίσεις πρós τó τέλος πιά, πρην τήν καταστροφή, όχι μόνον με παραστάσεις ξένων θιάσων με Άριστοφάνη, αλλά και σχολικές έορτές, στό Όδεμήσι (Λυδία), ταμπλώ βιβάν με τήν Έλλάδα τυλιγμένη στήν Έλληνική σημαία νά έλευθερώνει τά παιδιά της: Όλυμπία Τσαλίκη-Τσάκωνα, Σκόρπιες μνήμες 1922. [Χειρόγραφο ΚΜΣ, Α/Α 504, σ. 22, 68.] Όπως άναφέρει στό βιβλίο της Μικρά Άσία 19ος αί. - 1919, Άθήνα 1977, σ. 392 ή Σία Άναγνωστοπούλου, στό τέλος του περασμένου αιώνα, ή όθωμανική διοίκηση προβαίνει στήν κατάσχεση βιβλίων, καθώς και στήν άπαγόρευση παραστάσεων από έλληνικούς θιάσους, παραστάσεις τών οποίων τó περιεχόμενο κρίνεται «πατριωτικό». Έτσι, «Κατόπιν προφορικής έντολής του κυρίου Πρέσβους πρós όν είχεν άποταθή

Γιατί τὰ ἴδια πρόσωπα πού μετονομάζονται, μετέχουν καί στά ἀνασκαφικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς, καταρτίζουσαν νομισματικές συλλογές, τροφοδοτῶν τίς κοινοτικές βιβλιοθήκες μέ κλασικές ἐκδόσεις²⁴ ἢ ἀκόμα, ἀρθρογρα-

ἡ Κυρία Αἰκατερίνη Βερώνη Διευθύντρια τοῦ ὁμώνυμου θιάσου, παρακαλοῦσα ὅπως τῇ ἐνεργείᾳ τῆς Β. Πρεσβείας ἐπιτευχθῇ ἡ ἀρθεῖσα ἀπό τοῦ θιάσου τῆς ἀδεία τῆς παραστάσεως τοῦ δράματος “Ἀντιγόνη” οὕτως τὸ χειρόγραφον κατεσχέθη τῇ διαταγῇ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ἀστυνομίας [...], 1899. Για τὰ παλαιότερα χρόνια, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἡ ἀρχαία ἐλληνική γλῶσσα «δὲν συμπλέκεται στὴ συνείδηση τῶν λογίων μέ ἕναν συγκεκριμένο πολιτισμό, δηλαδή τὸν ἀρχαῖον, εἶναι ἀπλῶς τὸ ὄργανο πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς λόγιους ὅταν συνεννοοῦνται μεταξύ τους ἢ ὅταν γράφουν. *Εἶναι γλῶσσα πού δὲν τὴν νοιῶθουν νὰ στηρίζεται ἐπάνω σέ ἕναν χωροχρόνο· εἶναι παιδεία πού δὲν ἔχει σύνδεση μέ ἱστορία: παιδεία ἀχρονη.* (Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ παρουσία», σ. 11). Ἡ πορεία ἀντιστρέφεται ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸν 20ῦ αἰ. Καθὼς διευρύνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐλληνοφώνων, ἡ ἐλληνοφοροσύνη, προϊόντος τοῦ ρεύματος τοῦ ἐθνικισμοῦ, ταυτίζεται καί γεωγραφικά πλέον μέ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

24. Ἀπὸ χειρόγραφο, ἀνέκδοτο κατάλογο βιβλίων πού εἰσάγονται ὡς «Ἀνταλλάξιμα» στὸ Μουσεῖο Μπενάκη καί περιέχουν ὀρισμένους τίτλους ἀπὸ βιβλιοθήκες πού εἶχαν συγκροτηθεῖ στὶς ἐκεῖ κοινότητες, ἀντιγράφω πρόχειρα καί μόνον ἐνδεικτικά κάποιους τίτλους πού δηλώνουν μιά ἄνωθεν μεταγριζόμενη ἀρχαιογνωσία.

ΝΕΒΣΕΧΙΡ

297. *Ὀμήρου Ὀδύσεια*, Κανταβρυγία 1511.

363. Πολυβίου Μεγαλόπολίτου, *Ἐκλογαὶ περὶ πρεσβειῶν*, Ἀμφέρσα 1582.

216. Ἀριστοφάνους *Κωμῳδία*, Αὐρηλία [Ὀρλεάνη] 1607.

384. *Ἐγχειρίδιον τῆς παλαιᾶς ἐλληνικῆς Ἱστορίας*, Ἰάσιο 1841.

ΧΩΡΑ ΓΑΝΟΥ

324. Ἀριστοφάνους *ἔργα*, Βασιλεία 1532.

700. *Εὐριπίδου Ἑλένη ὑπὸ Γ. Ἐρμάννου*, Λιψία 1837.

705. *Πινδάρου Ἔπη*, Γότθη 1843.

711. *Ὀμήρου Ἰλιάς*, Λιψία 1854.

472. Α. Σμίτ, Ἴω. Ὀλυμπίου, *Ἡθική τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 21901.

1203 *Πλάτωνος Ἔργα*, Βερολίνο χ.χ.

1211. *Πλάτωνος Εὐθύδημος*, Βερολίνο χ.χ.

ἄ.ἄ. Βίνκελμαν, Λιψία 1833.

ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

Ἀριστοτέλης, *ἔκδοση Αὐρηλίας [Ὀρλεάνης]* 1605.

ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΣΥΝΑΣΟΥ

455. *Λέσσυγκ, Λασκόων*, μετάφραση Α. Προβελέγγιου, 1902.

775. Κουζέν, *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας*, 1885.

ΔΙΧΩΣ ΕΝΔΕΙΞΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

122. Ἀπαντα Ἀριστοτέλους, Βασιλεία 1550.

565. *Περικηγῆς Ἀρχαιοτήτων Ἀθηνῶν*.

648. *Σοφοκλέους Ἀντιγόνη μεθερμηνευθεῖσα...*

708. *Μέθοδος περιέχουσα θεωρίαν πρὸς ἐκμάθησιν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*.

769. *Ὀμήρου Ὀδύσεια ὑπὸ Κ. Φιλαλήθους*, χ.χ.

φούν για την ανάγκη προστασίας των αρχαιοτήτων, μετέχοντας στην συλλογική συνείδηση ως θεματοφύλακες μιᾶς σπουδαίας κληρονομιάς. Ἡ ἔλξη πού ἄσκει τὸ νέο ἐθνικὸ κέντρο, ἢ *πληθυσματικὴ μετανάστευσις τοῦ Φαναρίου εἰς τὴν Ἑλλάδα* (1848) διατηρεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πραγματικὴ καὶ τὴ συμβολικὴ τῆς διάστασι, περικλείοντας καὶ τὸν ἀρχαῖο μῦθο τῆς. Γιὰ ὄσους δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ σωματικὴ, γεωγραφικὴ, μετάβασι στὸ ἑλλαδικὸ κρατίδιον, ἢ μετονομασίᾳ λειτούργησε ὡς ὑποκατάστατο, τὸ ἀρχαῖο ὄνομα ὡς ἓνα νοερὸ ταξίδι στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνον.

B

B.1. Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀρχαιογνωσίας συγκροτήθηκε καὶ ἡ μνήμη. Ὁ χῶρος τῆς ἱστοριογραφίας —συγκεκριμένα τῆς *τοπικῆς ἱστοριογραφίας*²⁵— ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα κι ὕστερα σχεδιάστηκε σὲ ὀρισμένη προοπτικὴ: ἐποικίστηκε αἰφνίδια, μὲ προαιώνιους κατοίκους ἔτσι ὥστε νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἀπαιτούμενο ἱστορικὸ βάθος οἱ ἀφηγήσεις πού συντάχθηκαν ἀπὸ λόγιους μικρασιάτες.

Ἡ ἀρχαιολατρικὴ προσέγγισι ἐνθαρρυνόμενη ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ ὄργανον, τὸν Ἑλληνικὸ Φιλολογικὸ Σύλλογον Κωνσταντινουπόλεως, ὁ ὁποῖος διαδραμάτισε διευθυντικὸ ρόλον στὶς προσπάθειες αὐτές, ἀπέβλεπε στὴν κατασκευὴ μιᾶς κοινῆς παρακαταθήκης, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ πράγματα γλωσσικὴ, πολιτισμικὴ ὁμοιογένεια. *Ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ πολὺ σοβαρὴ ὑπόθεσι γιὰ νὰ τὴν ἀφήσουμε στὰ χέρια τοπικῶν.*²⁶ Ὁ Σύλλογος ἐπιχειρήσει νὰ ἠγηθεῖ μιᾶς ἱστοριογραφικῆς προσπάθειας ἢ ὁποῖα ἀθροισζόμενη ἔτεινε ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους, τὸ περιφερειακὸ, πρὸς τὸ συνολικὸ, τὸ γενικὸ. Ἐπιχειρήσει ἐνίωτε, νὰ ὑπαγάγει τὴ συγγραφὴ τοπικῶν μονογραφικῶν στὸ γενικὸ ἱστορικὸ, τρίσημο, σχῆμα.²⁷

Οἱ ἐπαρχιακοὶ ἱστοριοδίφες, ὅταν δὲν ἀντιγράφουν ἀπευθείας τὸν Στράβωνα, ἀκολουθοῦν σύγχρονά τους οἰκεία πρότυπα —τὸν καππαδοκιῆς προέλευσης ἱστορικὸ Παῦλον Καρολίδην, γιὰ παράδειγμα. Οἱ συμπιλητές τῆς

ἄ. ἢ *Ἱστορία τῶν Ἀρχαίων Ἐθνῶν*, Κ.Δ. Σχινᾶ, 1845.

Ἐκδόσεις Λυφίας 1800-1900: 56 τίτλοι[488-544]: Ξενοφάνης, Ὀμηρος, Δημοσθένης, Αἰσχύλος, Ἰσοκράτης, Αἰσχίνης, Πανσανίας, Φιλόστρατος, Ξενοφῶν, Πίνδαρος, Σοφοκλῆς, Ἀριστοφάνης, Εὐριπίδης, Θουκυδίδης, Ἡλιόδωρος.

25. Γιὰ τὴν τοπικὴ ἱστορία βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Γενικὸ καὶ Μερικὸ, οἱ διαφορετικὲς ἱστορικὲς τύχες», *Πρακτικὰ Δ' Συνεδρίου Ἐπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἱστορία στὴ συνολικὴ: τὸ παράδειγμα τῆς Λευκάδας, 1505-1605 αἰ.*, Ἀθήνα 1996, σσ. 457-460· Σπύρος Ἰ. Ἀσδραχᾶς, «Ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες τῆς τοπικῆς ἱστορίας», *δ.π.*, σ. 433· Maurice Godelier, *Anthropologie sociale et Histoire locale*, σ. 439.

26. Β. Παναγιωτόπουλος, *δ.π.*, σ. 457 (παραφράζει μιὰ διατύπωση τοῦ Maurice Godelier).

27. Διαδικασία πού τοποθετεῖται στὸ πλαίσιο μιᾶς *ἐθνικῆς τελεολογίας*: Σπύρου Ἰ. Ἀσδραχᾶ, «Ἀπὸ τοὺς ὀρίζοντες τῆς τοπικῆς ἱστορίας», *δ.π.*, σσ. 434-435.

τοπικής πατριδογνωσίας αναζητούν στις κοιτίδες, τὸ ἀρχαῖο ὑπόστρωμα τῶν πόλεων.²⁸ Ἀποτέλεσμα: τὰ στοιχεῖα πού καταγράφονται στὶς τοπικὲς ἱστορίες, σπάνια ἀναφέρονται σὲ ἐκεῖνο πού οἱ συντάκτες τους κατέχουν ἀπὸ αὐτοψία. Προβάλλουν τὸ ἀπώτατο παρελθόν, δὲν ἀναφέρονται σχεδὸν ποτὲ στὴ συγχρόνια, ἀφοῦ ἡ ἀρχαιότητα ἔχει τὸ προβάδισμα ἔναντι τῆς πραγματικότητας. Καὶ ὅταν ἀκόμη ἐπικαλοῦνται τὴν ἐποχὴ τους εἶναι μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ τὴ συγκρίνουν μὲ τὴν ἀρχαία —πάγιο χρονικὸ ἄλλοθι χαρακτηρίζει τὰ συγγράμματα τοῦ τύπου αὐτοῦ. Ἐπαρχιακὸς λόγιος, ὁ Ν. Σ. Ρίζος, συσχετίζει, ἀπὸ τὰ μέσα κιόλας τοῦ αἰώνα, ἐλικοειδεῖς χοροὺς ἀπομονωμένων καππαδοκικῶν χωριῶν μὲ ἐκείνους τοῦ Θησέα —ιδεολόγημα πού στάθηκε ἀνθεκτικὸ στὸ χρόνο.²⁹

Παρ' ὅλο πού τὸ ρεῦμα τοῦ ἐξελληνισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαιολατρίας βρῆκε λίγους πιστοὺς στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, δὲν στάθηκε δίχως ἀντίλογο ἀπὸ τοὺς ὀρθόδοξους χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς, ἐκείνους πού ἐμμένοντες στὶς καταβολές τους δὲν ἐνστερνίστηκαν τὸ μήνυμα. Ἐνας τουρκόφωνος καππαδόκης, ὁ Ἰωάννης Κάλφογλου, συντάσσοντας τὸ 1899 μιὰ *Ἱστορικὴ Γεωγραφία τῆς Μικρασιατικῆς Χερσονήσου* στὰ καραμανλίδικα, ἀπευθύνεται «στοὺς Ἀνατολίτες ὡς Ἀνατολίτης» ὅπως στὴν εἰσαγωγή δηλώνει.³⁰ Ὁ

28. Αὐτὸ ἄλλωστε ἀναζητοῦσαν καὶ οἱ δυτικοὶ ἀρχαιολογῶστες καὶ περιηγητὲς —ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἦταν ἐκεῖνος πού κατεξοχὴν τοὺς ἔθελε— ἰδίως τὰ παλαιότερα χρόνια. Ἐνδιαφέρον ἔχει ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, μέρος τῶν ὁδηγῶν τοῦ προεδρείου τῶν Dilettanti, στὰ 1736, πρὸς τὴν ἀποστολὴ τοῦ Richard Chandler ὅπου δηλώνονται σαφῶς οἱ κύριοι καὶ δευτερεύοντες στόχοι (ἀρχαῖο/σύγχρονο): Γ. Π. Σαββίδης, «Ὁ Μιλῶρος-Ποιητῆς καὶ ὁ Συνταγματάρχης Τοπογράφος, Τζωρτζ Γκόρντον Μπάιρον καὶ Οὐίλλιαμ Μάρτιν Λήκ», *Ἐποχές*, τεύχ. 43, Νοέμβριος 1966, σσ. 480-481.

29. Ν. Σ. Ρίζου, *Καππαδοκικά*, Κωνσταντινούπολη 1856, σ. 99.

30. Πρόκειται γιὰ ἔργο βιβλιογραφημένο (Balta, *ὁ.π.*, ἀρ. 103). Ὁ Κάλφογλου, γνωστός ὡς συντάκτης τῆς τουρκόφωνης ἐφημερίδας *Ἀνατολή*, ἔχει ἐκδόσει τὴν προηγούμενη χρονιά τὴν ἱστορία τῆς μονῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὸ Ζιντζιτερέ (Μονῆς Φλαβιανῶν) (Balta, *ὁ.π.*, ἀρ. 100) στὰ καραμανλίδικα. Βλ. τώρα τὴν ὑπὸ ἐκδοσὴ ἀνατύπωση, μὲ εἰσαγωγή καὶ μετάφραση Σταύρου Ἀνεσιτῆ, ἐκδοσὴ τοῦ Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν.

Στὸ ρεῦμα τοῦ ἐξελληνισμοῦ ἀπαντᾶ, ὅσο βαίνομε πρὸς τὸν εἰκοστὸν αἰώνα, ἕνα ἀντίθετο ρεῦμα *ἐκτουρκισμοῦ*, τὸ ὁποῖο μοροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε καὶ μέσα ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τῶν διγλωσσῶν ἐγχειριδίων λεξικῶν, μεθόδων κ.λπ. Ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ἐντάσσεται στὸ εὐρωπαϊκὸ ρεῦμα τῆς *λεξικογραφικῆς ἐπανάστασης* τοῦ 19ου αἰώνα ὅπως τὴν ἀποκάλεσε ὁ Anderson, *ὁ.π.*, σσ. 70-72.

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρουσα μιὰ ποσοτικὴ καταμέτρηση τῶν ἔργων αὐτῶν γιὰ νὰ ἀνιχνευθεῖ τὸ πρὸς τὰ πού κλίνει ἡ πλάστιγγα πρὸς τὴν ἐκμάθηση τῆς μῆς ἢ τῆς ἄλλης γλώσσας καὶ ποιά εἶναι ἡ ἐπιχειρηματολογία πού προβάλλεται κάθε φορὰ. Τὸ θέμα εἶναι εὐρύ. Δειγματοληπτικὰ σημειῶν δύο διαμετρικὰ ἀντίθετα παραδείγματα: Τὸ 1914 δημοσιεύεται ἡ *Κλείς τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Διάλογοι πρὸς πρακτικὴν ἐκμάθησιν τῆς τουρκικῆς γλώσσας*, τοῦ Πανυάκη Μελιτόπουλου, καθηγητῆ στὸ Ζαγροφειο (Balta, *ὁ.π.*, ἀρ. 108). Τὸ ἔργο ἀπευθύνεται στὴν ἑλληνικὴ νεολαία καὶ ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει τὴν

Κάλφογλου, στην πορεία του ως έπαρχιακός λόγιος διανύει έναν δρόμο από το μερικό (τοπικό, καπλαδοκικό) στο γενικό (ιστορική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής), παραμένοντας όμως πάντοτε στον κύκλο των ομογλωσσων. Αυτό είναι το αναγνωστικό του κοινό, οι όρθόδοξοι τουρκόφωνοι. Η στάση του, ή επιλογή της *ανατολικότητας*, είναι ενδιαφέρουσα γιατί είναι συνειδητή: βρισκόμαστε στις παραμονές του νέου αιώνα, του εικοστού, και οι εξελληνιστικές ιδέες είχαν ήδη καρποφορήσει στον χώρο της παιδείας αλλά και της εκπαίδευσης. Η συμπεριφορά του είναι απότοκο όχι άγνοιας, καθυστέρησης αλλά επιλογής. Και αν όντως οι *πραγματικοί παράδεισοι είναι οι άπωλεσθέντες παράδεισοι*, τότε ο ιδεολογικός μηχανισμός είναι διαναγής. Οι τοπογραφίες που μας έδωσαν τα συγκεκριμένα στοιχεία για τις ιστορικές πραγματικότητες του περασμένου αιώνα, μπόρεσαν να συνταχθούν και έπομένως, να ανα-κατασκευαστούν, σε ελληνικό πιά έδαφος μόνον αφού οι ίδιοι οι τόποι είχαν χαθεί, μετά την οριστική τομή της προσφυγοποίησης των πληθυσμών. Η εκ των ύστερων έκστρατεία οικοδόμησης της συλλογικής μνήμης επέτρεψε την καταγραφή της ιστορικής εμπειρίας του γενέθλιου χώρου.

B.2. Το ίδιο συνέβη και με τα τοπωνύμια. Πριν τη μετοικεσία και ενώ οι πληθυσμοί βρίσκονταν στο μικρασιατικό έδαφος, το έργο της μετονομασίας, δηλαδή εξαρχαΐσμου των τοπωνυμίων τo έπωμίζονται λόγιοι που αυτοτιτλοφορούνται με ειδωλολατρικά όνόματα ήρώων και θεών. Προς το τέλος του αιώνα, πρότεριν την καταγραφή και διατήρηση των παλαιών πολιωμάτων, η κάλυψαν τα τουρκικά τοπωνύμια της περιοχής τους με άρχαιοπρεπή γλωσσικό μανδύα. Τα «βάρβαρα όνόματα» έπρεπε να αντικατασταθούν από άρχαιοελληνικά.³¹ Ουσιαστικά, ο σχεδιασμός της εξαρχαΐστι-

υποχρέωση των Έλλήνων που κατοικούν στην Τουρκία να μάθουν την επίσημη γλώσσα του κράτους. Και ακόμη, το 1920, στο έθραυστικό τεύχος της Έκατονταετηρίδας των Έκπαιδευτηρίων του Νέβσεχιρ που εκδίδεται στην Πόλη (Balta, *δ.π.*, άρ. 113), σημειώνεται η εξαφάνιση των τουρκικών ονομάτων από την πόλη του Νέβσεχιρ, και παρατίθεται κατάλογος των υπό εξαφάνιση βαπτιστικών και των δύο φύλων —ό άπολογισμός έχει μελαγχολικό τόνο. Σίγουρα, το Νέβσεχιρ, στάθηκε μιά πόλη όπου το τέλος του 19ου αιώνα είδε το σπάσιμο της ατάρκειας του χριστιανικού κόσμου: Το 1911 οι (πρώην) τουρκόφωνοι Νεαπολίτες με τον Πρόεδρο της Έφορίας και τον ευεργέτη των σχολείων οργανώνουν ταξίδι για να επισκεφθούν εν σώματι την *αίωvian* Άκρόπολιν. Βλ. Γεωργίου Άσκητοπούλου, *Σελίδες εκ του σχολικού μου βίου*, Άθήνα 1957 [χφ. Κ.Μ.Σ., Α/Α128]. Στις καρμανλίδικες εκδόσεις, ή συνήθεια να παρατίθενται, σε δίσηλο, οι όνομασίες, κρατάει από τα προεπαναστατικά χρόνια. Ο Δημήτριος Άλεξανδρίδης (*Πρόχειρο Λεξικό της Γραικικής και Τουρκικής Διαλέκτου*, 1812, σσ. 439-442) σημειώνει, πάντως κάποια ειδωλολατρικά όνόματα. Από τα 58 όνόματα όκτώ έλκουν την καταγωγή από τους άρχαίους.

31. Η έκφραση άνήκει στον άρχαΐζοντα Συμυρναίο λόγιο Γ. Κ. Ύπεριδη, τέως Περγερόγλου. Βλ. Μιχ. Άργυροπούλου [Ρήγα Ραγιά], *Χρονικά της Άνατολής*, τόμ. 1, Άθήνα 1944, σ. 71.

κῆς ἐκστρατείας συντελέστηκε μὲν ἐκεῖ, στὸν χῶρο προέλευσης, ἀλλὰ δὲν στάθηκε δυνατό νὰ ἐφαρμοστεῖ παρὰ ἐδῶ, στὸν χῶρο ὑποδοχῆς.

Μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση θὰ λέγαμε ὅτι ὅσο οἱ ἄνθρωποι παρέμεναν στὶς ἐστίες τους, τὸ ἐγχείρημα ἐξαρχαΐσμου τῶν τοπωνυμίων, ἀπέτυχε. Δὲν πέρασε ποτέ στὴν προφορική λαλιά παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν ἐγγραμμάτων νὰ τὸ ἐπιβάλλουν στοὺς ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς μέσω τοῦ γραπτοῦ λόγου. Γιατί καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν ἦσαν ἀναλφάβητοι, εἶχαν ἐλάχιστη ἐξοικειώση μὲ τὸ τυπωμένο κείμενο, μὲ τὴν ἑλληνική γλώσσα. Ὅσο γιὰ τὴν ἀρχαία γραμματεία, ἐξαιρέσει κάποιων λογίων, οἱ λοιποὶ δὲν ἦσαν σὲ θέση νὰ τὴν προσεγγίσουν. Καὶ ἐνῶ δούλευε πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση ὁ ἐθνικισμὸς δασκάλων καὶ κληρικῶν, δὲν εἶχε ὡς ἔρεισμα τὸ κρατικὸ δίκτυο μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ νέα ἐξαρχαΐστικὴ ὀνοματοθεσία —ὅπως ἀργότερα στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Τὰ παγανιστικὰ τοπωνύμια διασώθηκαν (στὴν Ἑλλάδα), μετέωρα πιά, καὶ ἐκφωνήθηκαν σὲ ἄλλο ἔδαφος, ὅταν οἱ ἴδιες οἱ πόλεις (στὴν Μικρὰ Ἀσία) εἶχαν πιά ἐκκνωθεῖ.³²

Ὅσο γιὰ τὰ ἀνθρωπωνύμια, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, στὴ Μικρασία, οἱ ἐξελληνιστικὲς μετατροπὲς ἀπέβαλαν τὸν ἐρημητικὸν τους χαρακτήρα, καὶ γίνονταν πιά *extra muros*, ἐκτὸς τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων. Διαγράφοντας μιὰ ἀνιούσα πορεία ἔπαψαν νὰ ἀποτελοῦν ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς λογιουσίνης. Τὴν ἴδια περίοδο αἴρεται καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ

32. Ὀρισμένα, ὄζοντα λύχου, δὲν ἐκφωνήθηκαν ποτέ. Ὁ Καισαρείας Εὐστάθιος Κλεόβουλος πλάθει τὸ τοπωνύμιον Ἀλνυπόταμος τὸ 1874, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἀντικαταστήσει τὸ *Ζιντζιντερέ*, μοναστηριακὸ συγκρότημα, κέντρο τῆς χριστιανοσύνης. Ἐτιμολογικὰ ἀνυπόστατο, δῆθεν ἀπὸ τὸ τουρκικὸ *ζιντζίρ*=ἀλνυσιδα/καὶ ντερές, εἶναι ἀπὸ τὰ *ἄπαξ λεγόμενα*. Δὲν ἐπικράτησε οὔτε στὸν γραπτὸ οὔτε στὸν προφορικὸν λόγον. Γιὰ τὴν δυσκολία τῶν γηγενῶν νὰ προφέρουν τὰ ἄνωθεν ἐξελληνισμένα/ἐξαρχαΐσμένα ὀνόματα τοῦ χωριοῦ τους ὑπάρχει μαρτυρία Ἐντιρλικιώτισσας ποὺ δηλώνει ὅτι τὴν λέξη Ἀνδρονικὸν ἔμαθαν νὰ τὴν λένε ὡς πρόσφυγες, στὴν Ἑλλάδα πιά (Ἰωάννα Πετροπούλου, «Ὁ ἐξελληνισμὸς», σ. 192.)

Προσθέτω μιὰ προφορικὴ μαρτυρία τοῦ γιατροῦ Ἀνδρέα Διονυσιάδη τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ. Ἄφορᾷ στὴν μητέρα του Ἰφιγένεια Διονυσιάδου ἀπὸ τὶς Κυθωνίες ἡ ὁποία ὡς διπλωματοῦχος δασκάλα φθάνει στὴ Θεσσαλονίκη μὲ τὴν Ἀνταλλαγή. Στὸ 19ο Δημοτικὸ Σχολεῖο Ἁγίου Θεράποντος Κάτω Τούμπας ὅπου ἐργάζεται ὁ Διευθυντὴς καταρτίζει τὸ μαθητολόγιον, μεταφράζοντας, κατὰ τὴν ἐμπνευσί του, τὰ ὀνόματα/ἐπίθετα τῶν τουρκοφώνων μαθητῶν. Ἔτσι ὁ Ἀσλάνογλου γίνεται Λεονταρίδης καὶ τὰ λοιπὰ. Τὰ παιδιὰ δὲν καταλαβαίνουν νὰ προφέρουν τὰ νέα τους ἑλληνικὰ ὀνόματα καὶ ἐπαναφέρουν, ἀπὸ μόνον τους, τὰ τουρκικὰ. Ἀργότερα μὲ αἴτηση στὴν Νομαρχία πολιτογραφοῦνται μὲ τὰ ἐξελληνισμένα, πλέον, ὀνόματα. Οἱ μεταφραστικὲς ἐπιδοσεις εἶχαν ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Μικρασία καὶ πικνῶσι ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Συντάγματος (1908) καὶ μετὰ —κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Γεωργίου Δοπρίδη, *Γκέλβερι*, Καβάλα 1952, σ. 5 (Χειρόγραφο ΚΜΣ, Α/Α310) ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ καὶ τὸν νεολογισμὸν *ἐλληνοτουρκόφωνα* γιὰ τὰ μεταφραστικὰ μίγματα ποὺ προέκυψαν. Οἱ Ἑλλαδίτες ἐφθασαν στὴν περίπτωση τῆς Μαυρικίας τῆς Τζελαλιώτισσας, νὰ μετατρέψουν τὸ ἐπώνυμό της Μιλλέτμπαση σὲ Ἐθνοπούλου (Ἀρχεῖο Κ.Μ.Σ. φακ. 340, Τζεμίλ, Τζαλέλας).

γυναικείου φύλου. Ἡ ἀριθμητική διεύρυνση τοῦ φαινομένου φέρνει στό προσκήνιο τῶν μετονομασιῶν, γιὰ πρώτη φορά, ἄτομα γένους θηλυκοῦ.

B.3. Στὴ Δύση, ἡ ἀναστροφή μὲ τὴν ἀρχαιότητα ἐγγράφεται σὲ μιὰ μακροαίωνα συνέχεια. Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία εἶτε ὡς στεῖρα μίμηση εἶτε ὡς δημιουργικὴ μετάπλαση, δὲν ἔπαψε ἴσως ποτὲ νὰ ἀποτελεῖ κληρονομιά καὶ συστατικὸ στοιχεῖο τῶν ἀνθρωπιστικῶν γραμμάτων.³³ Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1922 στὴν μία γωνία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, στὴ βορειοδυτικὴ ἀπόληξή της, ἡ ὀμηρικὴ περιπέτεια ἀναβιώνει, καθὼς ἓνας νέος ἥρωας, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν Πόλη τοῦ Φωτός αὐτὴν τὴ φορά, τὸ ἰδεατὸ του ταξίδι: ὁ ἄλλος Ὀδυσσεύς, τὸ λογοτεχνικὸ δημιούργημα ἑνὸς Ἰρλανδοῦ, τοῦ Τζέιμς Τζόυς, ἐμφανίζεται σὲ πρώτη αὐτοτελὴ ἐκδοσὴ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα.

Ὁκτώ μῆνες ἀργότερα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, στὴν ἄλλη γωνία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου, τὴ νοτιοανατολική, στὴν ἑλληνικὴ γῆ, πατᾶνε τὸ πόδι τους οἱ πρῶτοι πρόσφυγες. Ἡ καταστροφή ἔχει συντελεστεῖ. Μὲ τὴν ἄφιξη τῶν Μικρασιατῶν, οἱ κρατικὲς ὑπηρεσίες φροντίζουν νὰ ἐξαρχαῖσουν ἢ νὰ ἐξελληνίσουν τὰ τουρκογενῆ ἢ καὶ τουρκόκλητα ἐπιθета. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα —τὰ ἐντελῶς παράταιρα— θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἰδωθοῦν σὲ συμβολικὸ ἐπίπεδο, ὡς σημάδια ἀναβίωσης —ἢ μᾶλλον μιᾶς ἀένας ἐπαναπροσλήψης ἀρχαίας κληρονομιάς, ποῦ συντήρησε ζωντανή, μὲ διαφόρους τρόπους, τὴν μνήμη τοῦ προχριστιανικοῦ κόσμου ὄχι μόνον στὴν κοιτίδα, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο χῶρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μὲ τὴν Ἀνταλλαγὴ, τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος ἀποπειράθηκε νὰ ἐξελληνίσει καὶ ὅπου ἦταν δυνατό νὰ ἐξαρχαῖσει, ἀνθρώπους καὶ τόπους. Γιὰ τὰ ἄτομα ποῦ ἔχουν μόλις ἐκπατρίστει καὶ ἐπομένως ὑπαχθεῖ στὴν κατηγορία τοῦ πρόσφυγα, ἡ νέα ὀνοματοδοσία, στὸ ποσοστὸ ποῦ λειτουργεῖ, συνιστᾷ μιὰ διαβατήρια τελετὴ μὲ διαφοροτικὸ, αὐτὴ τὴ φορά, περιεχόμενο. Παύει νὰ ὑποδηλώνει τὴ νοερή, φαντασιακὴ ἔνταξη σὲ ἓνα ἔθνικὸ σύνολο —δὲν ἔχει πιά δυνητικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἀποδέκτες τοῦ νέου ὀνόματος δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη ἐγγράμματοι. Οἱ ἀνάδοχοι, οἱ ὄργανικοὶ διανοούμενοι ἔχουν ἀντικατασταθεῖ: ὁ ρόλος τῶν ὀραματιστῶν, ἔχει ἐκχωρηθεῖ σὲ κρατικούς, νομαρχιακοὺς ὑπαλλήλους. Ὁ ἔθνικὸς κορμὸς ἔχει πλεόν συγκεκριμένη

33. Ὅμοια στιγμή τῆς διασταύρωσης τῆς ἐννοίας τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν ἴδια της τὴν κατάργηση, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀκόλουθη μαρτυρία. Στὸ Ἄουσβιτς, στὴν εἰσοδο τοῦ θαλάμου τῶν ἀερίων, ἓνας γέροντας, μπαίνοντας, ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὴν, ἐπίσης κρατούμενη, ἑλληνίδα ἑβραϊκῆς καταγωγῆς, Μπέρρυ Ναχμία. Ἦταν ἑλληνιστὴς, καθηγητὴς σὲ πανεπιστήμιο τῆς Οὐγγαρίας. Ὁ ἀρχαῖος λόγος, γέννημα ἑνὸς μεγάλου πολιτισμοῦ, διασταυρῶνεται στὰ χεῖλη τοῦ ἀγνώστου μελοθανάτου μὲ ἓναν ἄλλον, μεγάλο πολιτισμὸ, καθὼς, συνεχίζοντας τὴν εὐρωπαϊκὴ παράδοση τῶν humanitas ὁ κρατούμενος ἐκφέρει τὸ ρῆμα στὴν ἐρασμικὴ του ἐκδοχή. Βρισκόμαστε στὸ τρίστρατο, ἡ σύγκλιση τῶν δύο κόσμων στὸ κατώφλι τῆς βαρβαρότητας (Μπέρρυ Ναχμία, *Κραυγὴ γιὰ τὸ αἶριο*, 76859..., Ἀθήνα 1989, σ. 107).

υπόσταση: ένα ύπαρκτο κράτος έχει πάρει τη θέση της νεφελοκοκκυγίας, της μυθολογικής Ελλάδας, προς την όποιαν άλλοτε προσέβλεπαν κάποιοι υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η άρρητη συνθήκη, το τίμημα της ενσωμάτωσης των εκπατρισμένων στον χώρο υποδοχής ήταν ή απεμπόληση της προηγούμενης τους ταυτότητας, ή εγκατάλειψη του προγενέστερου ονόματος,³⁴ του παλαιού έαυτού, στο μέτρο που δεν επιβεβαίωνε το κυρίαρχο ιδεολόγημα των νεοελλήνων —την έθνοκάθαρση στο πλαίσιο μιās τρισχιλιετούς όμοιογένειας.

34. Ένδιαφέρον παρουσιάζει ή παραλληλία. Μετά τις σφαγές των Άρμενίων, σέ μιá από τις χώρες υποδοχής, στήν Γαλλία, οι άρμενικής καταγωγής φορείς τουρκικών όνομάτων/επιθέτων δέν δικαιούνται νά απαλείψουν τό δευτερογενές τουρκόληκτο π.χ. Άβεδιόγλου γιά νά επιστρέψουν στό (πρωτογενές) άρμενικό Άβεδιάν. Όπως παρατηρεί ή Nicole Lapiere (*Changer de nom*, Παρίσι 1995) πρέπει νά άρκεστούν σέ ένα κοινότοπο γαλλικό όνομα όπως λόγω χάρη τό Ντυμπούά. Βλέπε σχετικά τό άρθρο του Marc Petit, «S'appeler comme personne», έφημ. *Le Monde*, 6.10.1996, ό όποιος καί χαρακτηρίζει τήν απαγόρευση αυτή ως «όνοματολογικό βιασμό». Ό τίτλος του άρθρου υπαινίσσεται τήν πρώτη μετονομασία στήν ιστορία, εκείνην που περιγράφεται στήν όμηρικη Όδύσεια, τήν σκηνή Όδυσσέα-Πολύφημου. Όσο γιά τήν Ελλάδα, ένδιαφέρον θά ήταν νά έρευνήσεται κανείς κατά πόσο οι προσφυγογειτονίες κράτησαν τά όνόματα καταγωγής στήν πραγματική τους έκδοχή ή τά έξάλειψαν σταδιακά γιά χάρη της άρχαιοελληνικής. Ένδειξεις προς αυτήν τήν κατεύθυνση δίνονται από τό Άρχείο Σημερινής Έγκατάστασης των Προσφύγων του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.